

A Hanság földrajza.¹⁾

A Dunántúl rögökbetagolt, síkságokkal és halomvidékekkel váltakozó arculatán a defláció eszközölte az utolsó símitásokat. Ezért nemcsak a hegy-, vagy dombvidékek és síkságok élesen elkülönülő területei rendelkeznek oly földrajzi viszonyokkal, melyek tájegységek kialakulására vezetnek, hanem a Dunántúl legnagyobb síksága, a Kisalföld folyóhordta arculata is, ahol a szelíden ívelő talajhullámok között vesztegelő, medrükből szét-eső folyóvizek által létesített víziélet merőben ellentétes tájképi elemeket szült, mint a vízzel soha el nem borított, alig egy-két méterrel kiemelkedő löszfedte síkság.

A Kisalföld tájegységei között legérdekesebb a nép mondáiban oly sokszor megörökített titokzatos mocsár: a Hanság lápvilága. A Kisalföld medencéjének nyugati szélén terül el, ahol a Duna kavicsfordalékából felépített mosoni sík találkozik a Rába fordulékából kialakult Rábaközszel.

Fekvése.

A keleti hosszúság $17^{\circ} 25' 13.5''$ — $16^{\circ} 50' 25.5''$ és az északi szélesség $47^{\circ} 35' 18''$ — $47^{\circ} 45' 20''$ között foglalja el nagyjából K—Ny. irányban szabálytalan kettős-medenceszerű alakját. Sopron, Moson és Győr vm.-ék osztoznak területén; míg az előbbieknél majdnem fele-fele jut, addig Győr vm.-hez csak alig egy huszada tartozik. Nyugati határát a Fertő-medence délkeleti pereme — Pomogy-Eszterháza között emelkedő alacsony hát, melyet ma a lápot áthidaló országút iránya is kö-

¹⁾ A Hanság név eredetét illetőleg nyelvészeink ezideig semmiféle biztos adatot nem tudnak. Tény, hogy a szó tövének legrégibb alakja „han” volt, mely egyes, főként jelzői összetételekben pld. hanyi széna, hanyór, Hany Istók az utóbbi századok folyamán a nép nyelvében a „hany” alakot öltötte. Ez a magyarázata annak, hogy olykor még irodalmi használatban is találkozunk a „Hanyóság”-szóval. Maga a név ingoványos, zombékos lápterületet jelent.

vet, — képezi. Ezen legnyugatibb pontjától Ny. D. Ny—K. É. K. irányú hossz tengelye 55 km.-es távolságban a györmegyei Lébény és Mosonszentmiklós határában végződik. Pusztasomorja és Osló községek között távolodik el legjobban egymástól az északi és déli perem: 17.5 km.-re. Általában a peremen elhelyezett községek jelzik azt a területet, melyet a mocsár titokzatos világa magának követelt. É.-on a Pomogynál kezdődő országút, — amely a mosoni kavicsperemen Pomogy, Valla, Tarcsa, Mosonszentpéter községek érintésével Magyaróvár felé vezet, — jelölhető ki határául. Mosonszentjánosnál a határvonal D. K. felé fordul, majd Bősárkánytól É.-ra fekvő Szálást megkerülve hirtelen É. É. K.-re változtatja irányát egész Kisudvarig. Innen kb. 45°-os szög alatt Bormáspusztá és Lébény nyugati oldalán halad a Rábcaig. Ez a tulajdonképpeni keleti határ. Délen Sövényházától Kapiig a Rábca, majd Bősárkány, Acsalog homokos-iszap nyúlványait elkerülve a Vármegyeárok és nyugati meghosszabbítását képező vonal, mely Osló, Szergény, Agyagos, Eszterháza, Sarród községeket érinti, alkotja határát.

A Hanság lápterületét az északi és déli peremvonal egymásfelé való közeledése Mosonszentjános és Bősárkány között kb. 4 km.-es lápszűkülettel, u. n. láptorokkal két részre tagolja: egy nyugati nagyobb és egy keleti kisebb medencére.

Területe.

Területét illetőleg nagyon eltérők az egykorú becslések. Nem szabad ezen fennakadnunk, hisz tudnunk kell, hogy itt egy vízjárta területtel állunk szemben, amelynek nagysága a klimatikus viszonyoktól függ, az pedig nemcsak évszázadok alatt, de igen gyakran évente változik. 1780-ban Hegedüs János csak a Sopron megyére eső részt 33.284 kat. holdra becsüli. 1825-ben a csatornázásokhoz szükséges felmérések 88.500 kat. holdnak találják. A csatornázások eredményét mutatja az, hogy 1842-ben²⁾ 45.000 hold az ingoványos terület. Úgy látszik a 60-as években beállott nagy szárazság alkalmával elhanyagolták a csatornahálózatot, mert a 70-es böcsapadékú esztendőekben meg-ejtett katonai felmérések³⁾ 62.000 kat. holdnyi úszóföldet tün-

²⁾ Kohl I. Reise in Ungarn. I. Abt. Pest und die Mittlere Donau. Dresden und Leipzig. 1842. 40. l.

³⁾ Adminisztratív und general Karte des Königreichs Ungarn. 1858. 17. l.

tetnek fel. László Gábor⁴⁾ geológiai vizsgálatai alapján a Hanság legnagyobb kiterjedését 98.000 holdra becsüli. Ezen adatok összehasonlításából láthatjuk, hogy, bár a XIX. század folyamán területe erősen hullámzott, mégis a század első felében végrehajtott szabályozási munkákat nagy területeket hódított el a víztől a kultúra számára.

Területének említett szeszélyes változtatása összefügg geológiai és morfológiai viszonyaival, illetve az ezektől függő hidrológiai hálózattal.

A *geológiai harmadkor* végéig a Dunántúl jelentős részét tenger borította. A pannóniai tenger idejében meginduló kéregmozgások a Fertő nyugati oldalán húzódó dombvidéket ezen tengerből kiemelték, míg a Hanság a Kisalfölddel együtt lassú süllyedésnek indult. A Fertő nyugati oldalán ekkor keletkezett törésvonalon tör elő a balfi forrás. A Kisalföldet elborító tenger aránylag rövidéletű volt, mert a pliocén-korszak végén kiédesült s lassanként eltűnt. A Hanság s a mosoni sík diluviális kavicsbordalékból felépített arca ezáltal szárazra került. Úgy látszik, a jégkorszak második felében a győri medencében újabb kéregmozgások történtek s ekkor billent meg a kavicskúp délnyugati és nyugati pereme. Ezen megbillent kavicskúp depresszióban foglalt helyet a Hanság és a Fertő. A táj arculatán az utolsó simításokat a jégkorszak hideg pusztáin végigszárguldo szél eszközölte.⁵⁾ Éles sodrával itt-ott, főként a medencék peremén beleváj a kavicskúpba s a finom homokszemeket kiszítálva messze maga előtt tolja, miközben kialakítja a Hanság déli oldalán és a Rábaközben, Tóközben végighúzódo É. Ny.—D. K. irányú futóhomokhalmokat és velük párhuzamos szélbarázdákat. A mosoni kavicskúpon ellenállásra nem találó északnyugati szelek beleütköztek a süllyedés után megmaradó kavicsdombokba, szigetekbe is s amelyiket nem védett egy felső, erősen cementezett anyagú kavicsréteg, kiszítálva belőle a finom kvarc-
szemeket, lealacsonyította. Mindezek már a legújabbkor elején történek. Az időjárás a jégtakaró elpusztulásával melegebbre fordul, az éghajlat felveszi mai csapadékos jellegét és ezzel megindul a jelenkor élete: a *lápvilág kialakulása*.

⁴⁾ Dr. László Gábor: A tőzeglápok és előfordulásuk Magyarországon. Budapest, 1915. 117. l.

⁵⁾ Nyárosmajornál talált masztodon-csontváz is bizonyítéka annak, hogy a Hanság környékén hideg pusztta volt, mert a masztodon erdőben nem élhet, az pusztai állat.

Felszine.

A Hanság és környékének szelíden ívelő, behorpadt s lankás emelkedésekkel változatos felszíne első pillantásra elárulja geológiai múltját. Az északi, diluviális perem, — főképen a nyugati medencéről áll, — éles határvonalban különül el a Hanság területétől. Pomogy, Valla környékének 120 m.-es szintje az alig egy km.-es távolságban húzódó Fertő-csatornánál már 115 m. t. sz. f. m.-ra esik alá. Tarcsa felé az északi sík lankásabban ereszkedik a medence felé, melyből Bősárkánnyal szemben a löszfedte lápfélsziget, a „Szálás“ 121 m.-es szintje élesen kiemelkedik. A keleti medence az északi peremről látszólag lassan ereszkedik alá, azonban a medence közepe a peremhez viszonyítva 3—4 m.-es szintkülönbséget mutat. Keleti oldalon a lébénymenti futóhomokdomboktól élesen elválik. Délről a Rába alluviális hordalékából felépített Rábaköz szelíden ereszkedik alá a Hanság medencéjébe, melyet a Duna alluviális hordalékából felépített, szélformálta futóhomokszigetek a lefolyástól meglehetősen elzártak. Ezért a Hanság délkeleti pereme a Tóköz futóhomokból alkotott, hullámos ingoványvidékétől csak nehezen választható el, vele majdnem egybeolvad.

A medence felszíni viszonyairól pontos, hű képet alkotni ma még nagyon nehéz. Ennek az a magyarázata, hogy $\frac{1}{4}$ -ét még tőzeg takarja s bár ez utóbbi vastagságát egész terjedelmében ismerjük, arculata híven csak akkor bontakozik ki előtűnik, amikor róla a természetszötte tőzegtátyol teljesen lehullik. A medencét kitöltő tőzegtakaró felett úgy a peremeken, valamint a medence belsejében is 2—3 m. magasán kiemelkedő diluviális kavicskupok, Földszigettől kezdődőleg pedig lösszel kevert futóhomokhalmok uralkodnak. Miután a medencét kitöltő lápvilágból szigetszerűen emelkedtek ki, lápszigetnek nevezték őket. 52 ilyen lápszigetet⁹⁾ ismerünk a Hanság területén. Nagy részük a medence déli oldalán helyezkedik el s ezek inkább futóhomokszerű löszös iszaphalmok, míg a medence közepén s főleg északi felében diluviális kavicsszigetek emelkednek, melyeket a szél romboló erejével szemben egy erős-cementezésű felső kavicsréteg véd. Vidékenként más-más névvel jelölik a síkságon szokatlanul megjelenő talajdudorodásokat. A legáltalánosabb a domb elnevezés pld.: *Wörtdomb, Gyűrűsdomb, Föld-*

⁹⁾ László Gábor id. m. 117. lap.

várdomb, Halastódomb, Imelydomb, Czafidomb, Nagyrókadomb, Lugosdomb, Hattyúdomb, Sárkánydomb, Vitézdomb, Hosszúdomb, Várdomb, Jenddomb; másutt „szigetek”-nek nevezik; pl.: *Jakabsziget, Papsziget, Földsziget, Timársziget, Hollóssziget, Mátyássziget*. Itt-ott a *Gorond* név is előfordul.

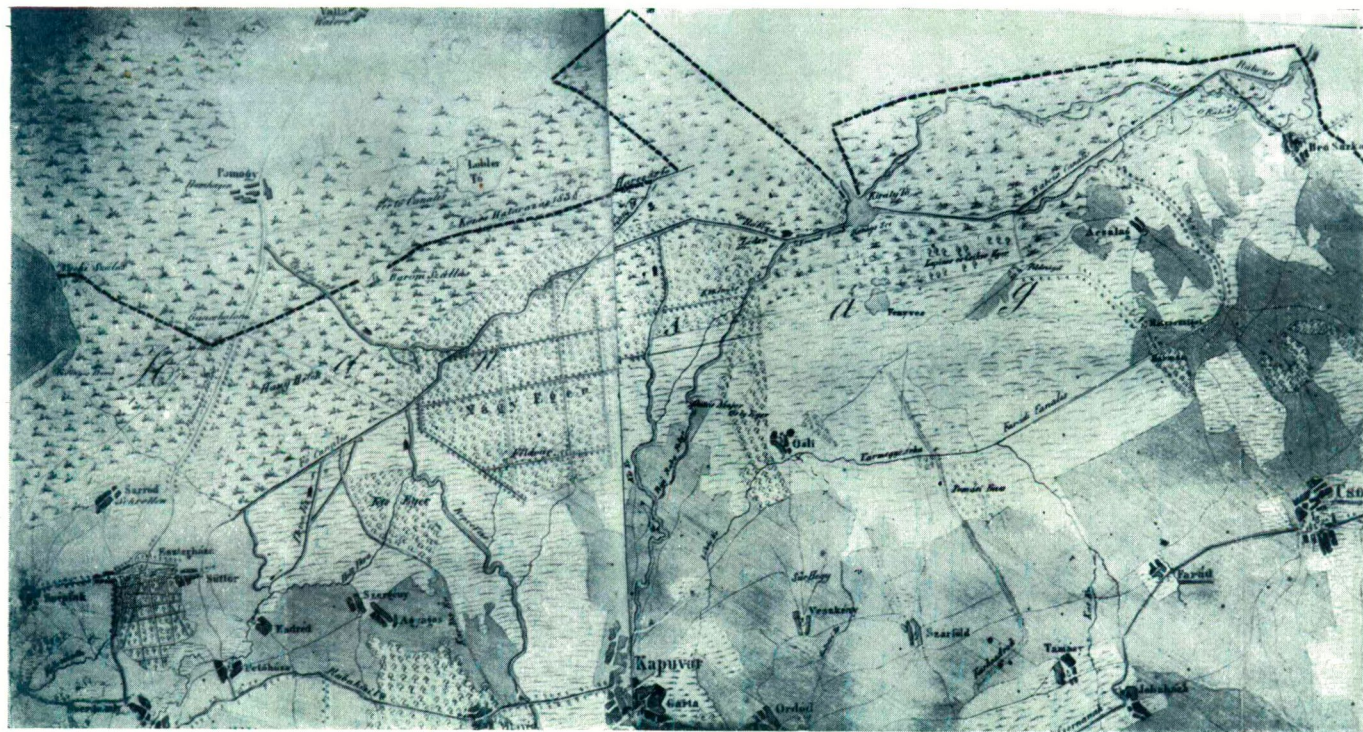
A medence legmagasabb pontja a Wörtdomb, Pomogytól $1\frac{1}{2}$ km.-re 121 m.-es szintmagassággal, ami megfelel a mosoni kavicssík magasságának. Ezen sziget a legbeszédesebb tanújele a deflációnak, amely a sziget környékét lesodorta s amely deflációról kimutatható, hogy még ma is működésben van. A medence legmélyebb pontja — 112.5 m. t. sz. f. m. — a *Királytó* környéke, ahonnan áthúzódik Frigyes főherceg mosonszentjánosi tőzegtányája — Villanytelep — felé. Ezeken a helyeken legvastagabb a tőzeg is ($1\frac{1}{2}$ —2 m.). A keleti medencében Ottóhofmajortól délre van a legmélyebb szint (109 m. t. sz. f. m.). Ezeket a területeket is $1\frac{1}{2}$ m.-es tőzeg borítja s a vízvezetés itt ütközik a legnagyobb nehézségekbe. Általában a medencék belseje felé lejt egy kissé a talaj, az egész Hanság medence pedig Pomogytól Győr felé. Igazán csak a tőzeg lefejtése után bontakoznék ki a talaj felszíne s akkor láthatnók a medence belsejében levő sok, szigetszerű kiemelkedést. Ilyen pld. az *Imelydomb* a *Királytó* mélyedése mentén, vagy a *Földsziget* mellett húzódó *Hosszúdomb*, mely 118 m. t. sz. f. magasságával elég hirtelen emelkedik 3—4 m.-t. Ezen lápszigetek (nagysága) terjedelme 3200 kat. holdra tehető.⁷⁾ Jelentőségük különösen településföldrajzi szempontból fontos, amennyiben már a népvándorló törzsek is észrevették vízzel körülvett helyzetük sztratégiai jelentőségét és ezeken telepedtek le, újabban pedig az uradalmak ezeket választják ki a Hanságot meghódító munkájukban a major-települések bázisául.

A Hanság régi vizrajza.

A nehézségi erőt követő vízfolyások a Rábaköz szelíden hullámozó arcáról az É. D. irányú szélbarázdák mentén eróziós bázisukat keresve a Hanságba futottak össze. Ezen medencében, miután a lejtősödési viszonyok a Dunába való lefolyást lehetetlenné tették, medriükből szétestek s szétszórt tavacskákat alkottak. A legnagyobb s legmélyebb tó volt a medence közepén elhelyezkedő *Királytó*. A Hanság vízgyűjtő területe nagyon egyol-

⁷⁾ László Gábor id. m.

dalú. É.-on, a kisterjedelmű mosoni síkon mégcsak időszakos patakok sem keletkeznek s így csak a déli oldal hidrológiai hálózata jöhet számításba. Ezen hálózat felnyúlik az Alpok keleti lábaihoz. Ikva, Répce, Rába évi vízállása az éghajlatnak megfelelően nagyon változó. Nyáron alig tudták fenntartani a medencében laposan elterülő tavak tükkrét, máskor pedig, főként őszi esőzések, vagy tavaszi hóolvadások alkalmával rakoncátlan folyókként hatalmas víztömeget zúdítottak a Hanság medencéjébe. Ilyenkor már nem is kis tavak, hanem egyetlen, erősen kiterjedő víztükror borította a Hanság mélyedését, sőt igen gyakran egybeolvadt a Fertő víztükrével. Természetesen a magas vízállás már elérte a bősárkányi láptorok emelkedő szintjét is, tehát ilyenkor rövid időre vízfolyás keletkezett a Rábamedren keresztül Győr felé. Évezredekig tartott ezen állapot, melyben néha csak tó volt a Hanság, máskor pedig egy kiszélesbedett folyómeder. A Hanságba torkolló folyók csak akkor nyertek a Rábcaán állandó lefolyást, amikor a tőzeg a medencét kitöltötte. Kezdetben akárcsak egy forrásból folydogált a víz a bősárkányi emelkedésen keresztül. Rendes, kimélyített folyómeder ekkor még el sem képzelhető, hiszen a folyóknak sem esésük, sem pedig törmelékük nincsen. Ha alacsony vízállásnál a talajhullámok irányában volt is némi medrük, a következő árvizek egész biztosan más irányba terelték őket. Nem is volt nehéz, hiszen valósággal indifferens lejtősödési viszonyok uralkodtak a medencében. Egyszer Ny.-nak, máskor K.-nek vették irányukat. Így pld. a Répce a XVI. sz.-ban a Fertőbe folyik, holott bizonyára nem ez volt természetes folyásiránya. Nemcsak a Hanságba tartó folyók, hanem a Rábca-medren visszatóduló Rába is csapása volt a vidéknek. Ez zúdította ide a legnagyobb víztömeget Dénesfa határában belőle bifurkációval kiszakadó Kistrába medrén s a Rábaköz É. D. irányú szélbarázdáin, mint aminők a Lőkösér és a Keszegér is. Árvizek alkalmával a Duna magas vízállása a Rábca egész víztömegét felnyomta a Hanságba, amelyet az kitöltve, mint egy méltóságteljes folyam áramlott a Fertőbe. Amikor a Duna vízállása lesülyedt, a felnyomott víztömeg megfordult s lassan lefolyt a Dunába. Elképzelhető, milyen lehetett ilyenkor a mocsárvilág, amikor még a magasabban fekvő Rábaköz is vízben úszott. Egyedül a lápszigetek dugták ki ezen hatalmas víztükrökből fejüket s lettek az ember és az állatvilág menedékhelyei.

1. ábra.

A Hanság vízrajzi képe a XIX. sz. első felében végrehajtott szabályozás után (1844).

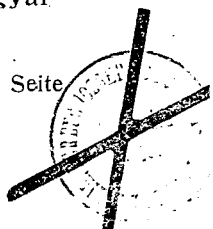
Küzdelem a vizekkel.

A történelem folyamán területét szeszélyesen változtató Hanságmocsár vízhálózatával állandó küzdelemben állott az ember. Vízrajzilag a Fertő és a Hanság egymásnak függvényei voltak, mert medencéjükben, akárcsak a közlekedő edények száraiban állandóan egyenlő szinten állott a víz. Az egyik áradása, vagy apadása maga után vonta a másikat s fordítva, bár a Fertő víztükre változásának okai mindig a Hanság vízhálózatával voltak kapcsolatban. Történelmi emlékeink az árvizek elleni évezredes harcról beszélnek. Már a római korban is, mint mocsaras, forgalmi akadály szerepel a Hanság. Plinius egy Peisó nevű tóról emlékszik meg,⁸⁾ mely Noricum szomszédságában a bójok pusztaságában terült el.⁹⁾ A bójok pusztasága alatt csakis a mosoni sík és a Kisalföld D. Ny. területei érthetők, bizonyítja Sopron német neve, Ödenburg = puszták vára.

A 4. sz. elején élő Galerius római császár egész Dunántúlra kiterjedő vízszabályozási munkálatai alighanem érintették a Fertő s a Hanság vízrajzát is. A peremtelepülések lakói mutatnak egy római utat, mely Lébény felől Bormászhoz közel a lápvilág d. k-i sarkán keresztül Kapi felé vezet, amiből arra következtethetünk, hogy igenis, a lecsapolás eredménnyel járt. A rómaiak bizonyára mérnöki irányítás mellett megoldott szabályozási munkáját a barbár becsapás elpusztította s tényleg az elnéptelenedett vidék, mint hatalmas pusztaság tűnt fel, melyen a barbár népek vándorló rajai nyugat felé végig hullámszottak. Úgy látszik a mocsárvilág erősen visszahúzódott a Kr. u.-i 5-ik és 6-ik században, mert e területen törnek keresztül a népvándorlók és a lápszigeteken, a medence környékén megpihenve itt hagyják értékes maradványaikat, a hún-avar temetőket. A vadász-halász gazdálkodást folytató barbárok nemcsak hogy nem foglalkoztak a lecsapolást célzó gondolatokkal, sőt egyenesen örülhettek annak, ha az árvizek minél nagyobb területet elöntöttek, mert ezáltal zsákmányuk csak gyarapodott, ellenfeleikkel szemben pedig a mocsárvilág védelmet nyújtott. Egy félévezredes történelmi hézag után a medencében hazát találó, honfoglaló magyar-

⁸⁾ Plinius: I., III. cap. 24.

⁹⁾ P. Adalbert E. Winkler: Die Zisterzienser am Neusiedlersee. Seite 215., Mödling. 1927.

ság veszi fel újból a küzdelmet az áradásokkal. Igaz, kezdetben ő is inkább sztratégiai előnyöket lát benne s így gyepűrendszerébe vonva határvédelmiül használja. 1044-ben a Hanság Kapuvár környékére kinyúló mocsarait elárasztják a Répce és Kistrába vizével s ezáltal III. Henrik német császárt Győr felé való útjában megakadályozzák s hosszú időt igénylő kerülő útra kényszerítik. A Fertő s a Hanság vidékére (Töszög = Seewinkel) telepített besenyők, mint hadifogoly eredetű, szabados állapotban levő határőrök Szultán (Zulta) nevű főtisztjuk vezetésével Salamont el akarják űzni a mosoni várból. Vállalkozásuk balul ütött ki, mert a segítségül jött Ernő osztrák örgróf elől elszaladva Fertőbe és mocsaraiba (Hanság) veszték.¹⁰⁾ Az Árpádkor alatt meglehetősen csekély területe lehetett az ingoványnak. Ezt követte az emberi település, amely jelentékenyen benyomult a medencébe. Az Árpádkor okleveleiben számos olyan — nem mondhatjuk, hogy falu, de mindenesetre — gazdasági majortelepülés fogalmának megfelelő emberi letelepedésről olvasunk, amelyek az Anjouk s utódaik idejében már feledésbe mentek. Urkony, Lobló, Jakabfalva a XV. sz. második felétől kezdve sehol sem fordul elő. Úgy látszik, a mocsár terjeszkedése elűzte lakóikat. Sokan Nagy Lajos 1346. évi okleveléből, ahol „Villa Pomogh iuxta fluvium Fertew“¹¹⁾ olvasható, arra következtetnek, hogy a Fertő ekkor folyócskává zsugorodott össze, mely a Hanságon keresztül Győr felé folyt. Ezen feltevést nem szabad elfogadnunk, hiszen nyilván csak az oklevélíró elírásáról van szó, amit bizonyít Zsigmond király 1435. évi oklevele, amely ugyanezen Pomogyról írja: „Pomagh iuxta lacum seu fluvium Ferthew“¹²⁾ másrészt a Fertőnek a Hanságnál 1—1½ m.-rel mélyebben fekvő medencéjéből fluvius = folyó fogalmát kimerítő vízfolyás nemcsak azon időben, amikor a lecsapolásról egyáltalán szó sem lehetett, hanem még ma, a szabályozások után is csak állandó szivattyúzás mellett képzelhető el.

A Hanságból K. felé kanyargó Rábca már az Árpádkorban is sokszor elöntötte a győrmegyei községeket. XII—XIV. században királyaink egyenesen elrendelik, hogy a Rába, Rábca

¹⁰⁾ Dr. Erdélyi László: Árpádkor: 117. l.

¹¹⁾ Dr. Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. (Budapest. 1897.) III. k. 618.

¹²⁾ Csánki id. m. 624—5. l.

káros áradásai ellen a lakosság *esterüket* = gátakat állítson fel.¹³⁾ Főként a Duna árvizeinek a Rábcán való felhatolását kellett megakadályozni ilyen esterűkkel s ez leginkább Bormáz, illetve Mosonszentmiklós és Sövényháza közötti lápnýúlványnál történt.

A XVI. sz. közepén erősen visszahúzódik a Hanság és a Fertő, aminek a halállomány áldozatul esik. Ezért 1568-ban a bécsi kamara, mely a Fertő halászati jogának kiadása után tetemes jövedelmet kapott, egy bizottságot küldött ki a Fertő visszahúzódásának okai megállapítása végett.¹⁴⁾ A visszahúzó-dás főokául a bizottság azt állapítja meg, hogy gróf Nádasdy Tamásné a Rábca vizét, amely előbb a Fertőbe folyt, Bösárkány felé vezette, Pomogy és Eszterháza között pedig töltést emelt. Ezek történeti tények, csak a beállítás nem felel meg a valóságnak, hogy a Fertő vize azért apadt le, mert Nádasdy Tamásné elvezette a Rábca vizét. A visszahúzó-dás tényleges magyarázata a klíma szárazabbra való fordulásában keresen-dő, amely a folyók vízmennyiségét minimumra redukálta.

A XVII. század országgyűlései minduntalan süngetik a vizet rakoncátlankodásainak megfékezését. 1622-, 35-, 38-, 47-es országgyűlések sokat tárgyalnak e kérdésről s végre 1655-ben III. Ferdinánd gróf Nádasdy Ferenc országbíró vezetése alatt bizottságot küld ki a bajok orvoslására. Természetesen vajmi kevés eredmény követte ezen jószándékú lépéseket. Nem is lehetett tőlük sokat várni, hiszen az országnak egyéb sok tenni-valója akadt, legfontosabb pedig a török kiverése volt.

A század végén, 1693-tól kezdve lassú apadás érezhető a Fertő s a Hanság medencéjében¹⁵⁾ 1736-ig, amikor hirtelen visszahúzódik s még a Fertő is majdnem száraz lábbal járható. 1742-ben azonban csapadékosabb periodus következik s rövidesen nemcsak a Hanság telik meg, hanem Fertőszéplak közelében fekvő réteken az áradat a Fertőbe is áttör, miközben ropant károkat okoz a község szénatermésének elhurcolásával.

A XVIII. sz. folyamán a nemzetek gazdálkodását irányító merkantilista és fiziokrata tanok a termelés intenzív, fokozott mértékben való kiterjesztését követelik. Hazánkban termékeny

¹³⁾ Rábaszabályozó-társulat Zsebkönyve. Győr: 1886. évf. 1. lap.

¹⁴⁾ Ivánfi Ede piarista tanár kézírata: Moson vármegye multja és jelene. Magyaróvár.

¹⁵⁾ Rumi: Monumenta Hungarica, I. k. 350. l.

talajra találtak ezen eszmeáramlatok. Szükség is volt erre, mert a török kivonulása után a lakosság visszatért hajlékába s a béke csendes éveiben szaporodni kezdett. Ilyen körülmények közepette képzelhető, hogy nem szívesen látták a Répce, Rába s az Ikva áradásait. Mária Terézia uralkodása alatt fellendülő gazdasági s kereskedelmi élet eredményének kell tekintenünk, hogy Esterházy Pál herceg a Hanság eddig leküzdhetetlen akadályként szereplő mocsárvilágát 1777—79-ig a nyugati határon, Pamogy—Eszterháza között töltésúttal áthidalhatta. Ez volt az első sikeres lépés a mocsár meghódításában. Jelentősége, ha nem is volt világraszóló esemény, annyiban mégis nagy előnyt jelentett, hogy a nagyrészt rőzséből összetákoltt töltésen az északi és déli községek között a kereskedelmi forgalom szabadon megindulhatott. Igen szerencsés körülménynek kell tekintenünk a hercegi család Eszterházán való letelepedését a század közepén épített kastélyban, ahol sokat időzve közvetlen szomszédságból láthatta a jobbágy-községeinek az árvizekkel folytatott küzdelmét. 1790-es évektől kezdve egy századon keresztül alig hallatszik el olyan megyegyűlés Sopronban, Mosonban, vagy Győrött, ahol egyik vagy másik vízkárosult község ne emelné fel szavát a helyzet tarthatatlansága miatt és kérné az árvizek okozta bajok orvoslását, esetleg adóelengedést vagy pénzsegélyt. Az illetékes vármegyék és a terület nagybirtokos tulajdonosai, a Főhercegség és Esterházy herceg közös megállapodással kiküldik Sopron vm. kiváló mérnökét, Hegedüs Antalt, hogy vizsgálja felül a vízrajzi viszonyokat, mérje fel a mocsárt s készítsen elő javaslatot annak levezetésére. Mérései alapján csak a sopronmegyei területet 41.284 holdnak találta¹⁶⁾ s ha hozzáadjuk a kb. ugyanilyen nagyságú mosoni részeket, úgy a Hanság nyugati medencéje 80 ezer holdnyi lehetett. Beszámolójában érdekesen mutat rá az áradások okaira: 1. a Hanságba ömlő folyók medrét nem tisztogatták s így azok eliszaposodtak, medrüket a fű benőtte, ezenfelül a halászok a Kis-Rábát halászás kedvéért sövénnyel eltorlaszolták; 2. a községek lakói téli időben a Hanság belsejéből szénájukat szállítva, nem lévén utak, a legközelebbi irányt választották s az előttiük levő folyómedreket fűvel, galyakkal rakták be, hogy átmelessenek rajta, amit azután elfelejtettek felszedni.

¹⁶⁾ Kiss József: Rummy: Monumenta Hungarica: I. 353. l.

1795—99-ig Hegedüs tervei alapján a m. kir. helytartótanács hozzájárulásával Bősárkány és Királytó között a Rábca déli ágát, mint rendes vízlevezető medret szabályozták, amely ezután a Rábca állandó lefolyása lett. 3—7 láb mély, 4 öl széles, 4700 öl hosszú volt a kiépített csatorna. A munkálatok meglehetősen lassúsággal folytak, amennyiben az előirányzott 2 ezer forint kevésnek bizonyult. Moson vármegye sok kifogást emelt a csatornaépítés ellen, azonban egy kiküldött bizottság felülvizsgálva helyesnek találta s így ő is hozzájárult a költségekhez, mely 6317 forint 57 krajcárt tett ki.¹⁷⁾ A víz felszínére nehezedő láptőzeg — úszóláp — nyomása folytán a Királytó környékén szökőkútszerűen emelkedett magasba a tőzeg alól kipréselt víz, a csatornán pedig sebes folyással — 24 óra alatt $\frac{1}{2}$ millió akó, kb. $\frac{1}{4}$ millió hektoliter víz — áramlott ki a Hanság medencéjéből.

Ezen munkálattal a szabályozások korának első feléhez érkezzünk, amely általában a XIX. sz. közepéig tart. A kiépített folyószakasz némileg segített a bajokon, mert, amint láttuk, a Hanság vízszintje lepadt és az előbb csak savanyú, gazos szénát termő rétek helyett értékes rétek és legelők jutalmazták a fáradságot. Hátra volt még a nehezebb feladat: a Hanságba ömlő folyók szabályozása a Királytóig. Miután herceg Esterházy Miklós, ki a terület legnagyobb részét bírta, a költségek igen jelentékeny részének fedezését magára vállalta, az 1800-as évek elején megindult a szabályozás folytatása. 1813-ban készültek el a Királytó és a Nagy-Egererdő közti Rábcaszakasz szabályozásával, amely 30.843 forintba került. Ez képezi tulajdonképpen a Rábca mai folyásirányát. Az egész u. n. „Hegedüs-csatorna” hossza 15.053 öl. Igen sok kellemetlenséget okozott a Kistrába is Osli és Királytó környékének gyakori elárasztásával. Ezért Kapuvár és Öntésmajor közt két ágra szakadó folyásából a Kökényeserdőn keresztültörő keleti ágat, mely Királytó szomszédságában ömlött a Rábcába, lezárták, s helyette a nyugati ágat, az u. n. „Kis-ér”-t jelölték ki folyásának irányául. 900 öl hosszú volt ezen új ág s kiépítése 1158 forintot emésztett fel. Agyagos és Szergény határában fekvő réteket az Ikva, Kardos-ér és a Répce szokta elárasztani. Hogy a Kar-

¹⁷⁾ Drinóczy György premontrei kanonok: Böngészet Sopron vm. történetéhez. 1838. Kézirat a csornai levéltárban.

dos-ér jövőben áradások alkalmával ne futhasson át a Répcébe, amely úgyis bő vízzel ér már Vitnyédnél a Hanságba, 1808-ban a vitnyédi országúttól kezdve kiépítették a Kardos- vagy Kis-csatornát, amely Kis-Egererdőt nyugatról megkerülve ömlött az Ikvába. 3164 öl hosszú csatorna kiépítésére 1010 forintot áldoztak.

A XIX. sz. elején készült térképek az Ikvát már nem úgy tüntetik fel, mint a Fertőbe, hanem mint a Rábcába ömlő patakot. Boldogasszonyi (Fraukirchen) és süttöri uradalmak közötti területen létesítették 1811-ben a Főkanálist, amely Eszterháza környékének belvizeit s az Ikvát vezette a Rábcába, illetve a Hegedüs-csatornába. 2054 ölnyi csatorna 3400 forint kiadást jelentett. Szegedi nevű mérnök 1834-ben ásatja a róla elnevezett Szegedi-csatornát, amely a Kistrába jobb oldalától vezetett Osli és Királytó közti mélyedésen keresztül Földszigetig, ahol hirtelen É.-ra fordulva a Rábcába kapcsolódott. Kiváló szolgálatokat tett ez a helyes irányban vezetett 7590 öl hosszú csatorna. Ugyanezen időben készül a mai Egyes-, vagy Főcsatorna helyén húzódó Fertő-csatorna. Teljesen abban az irányban és helyen, ahol a jelenlegi van, csak sekélyebb és keskenyebb volt. Kapitól É.-re találkozott a Rábcával, melybe Pomogy környékéről és a Hanság északi feléről vezette le a vizeket. 12.715 forintba került. 1840-ben már tisztítani kell, mivel a nád és a káka erősen benőtte. Ezek tisztogatására 1646 frt.-ot fordítottak. Ezen évben a Kistrába-csatorna 900 ölnyi hosszát 3800 ölnyre nagyobbítják meg 1900 forint költségen.

Az 1810-ben épített Ikva-csatorna, — amely Kis-Eger é. ny.-i sarkán érintve ömlött a Répcébe, nem felelt meg feladatának, s így 1835-ben ismét több ágon folyik részint a Hanságba, részint pedig a Fertőbe. Ezért 1840-ben módosítják irányát s medrét kiszélesítik. Kiépített hossza 11.441 öl volt és kiásása 14.331 forintba került. Ekkor hozták rendbe a Repedés-ér medrét is, mely Pomogy és Nyáros környékének vizeit vezette a Répcébe. Vármegyeárka vagy Farádi-csatorna Kapuvártól Osli felé tartó Lökös-ér vizének levezetése céljából ásatott s a Hanság déli peremén keleti irányban halad. Mátyás-szigetet megkerülve hirtelen É. Ny.-ra fordulva éri el a Rábcát.

A keleti medencében is történtek szabályozások, részint a medence termékeinek elszállítása, részint pedig a talajvízállás szabályozása szempontjából. Ilyen volt báró Sina tőzegtelepén

keresztülvezető, 1847-ben ásott Tőzegcsatorna (Torfcanal), amely Császárnéttól D. K.-nek tartó Hercegcsonornával egyesülve érte el a Rábcát.

Ezen nagyarányú szabályozási munkálatok, melyek a XIX. sz. első felében szünet nélkül folytak, élő bizonyítékai azon törekvéseknek, melyeknek célja a peremtelepülések megszorított lakossága számára újabb területeknek földművelés alá való vonása volt és ezáltal biztosítása a megélhetésnek, amely sokakat már egy század óta Amerikába űzött.

A peremtelepülések jobbágyközségeinek földesurai, mint láttuk, méltányolva jobbágyaik panaszait és kéréseit, semmi áldozattól vissza nem riadva, hajtották végre a szabályozásokat, hogy biztosítsák azok jólétét. A sok fáradság és pénzáldozat nem maradt eredménytelen. Herceg Esterházy süttöri uradalmának 4060 holdja, a kapuvárinak 12,927, a boldogasszonyinak 9158 holdja: összesen 26.145 hold lett vízmentesítve. A községek szénatermése nemcsak minőségileg javult, de mennyiségben is lényegesen megszorított. A réteket az egész Hanságban járhatta a gúlya. A földszigeti majorból több mint 600 drb.-ból álló magyar gúlya járt ki a derékig érő, sűrű fűvel benőtt hansági rétekre. Az ingoványosabb mélyedések is összeszűkültek, kákájuk, nádjuk körül a velük harcban álló rétevegetáció szorította a hurokot. Megszabadult a víztől a 8197 holdas Nagy-Egererdő is s csak 1 m. magasból szétágazó gyökérzete tanúsodott a lápvilágról.

Mindezekből láthatjuk, hogy a szabályozások eredményesek voltak, s mint mérnöki munkálatok, amennyiben helyesen érezték meg a húzandó csatornák irányait, elismerést érdemelnek. Az Ikva kivételével a mai vízhálózat ezen épült fel. (1. ábra.) S amíg a Hanság területén a vízhálózat ilyen formában való megoldása minden elismerést megérdemel, addig nagy hiányuk volt, hogy csak a Hanság területére szorítkoztak s nem annyira a baj okozóját: a Rábat szabályozták meg, hanem csak az árvizek okozta mocsarakat csapolták le. A Rába továbbra is megmaradt annak, ami volt, rakoncátlan, árvizeket okozó folyónak. Miután a Hanság is árteréhez tartozik, a bajok alig egy évtized múlva, 1850-es években újra jelentkeztek. Ugyanazon víztömegek szaladtak ezután is a Hanság medencéjébe, mint előbb s mivel a folyó-medrek lassan beiszapolódtak, a vízínövényzet pedig a vizek lefolyását megakadályozta, azért újból elhagyták medrüket s

megjelentek az árvizek. Ezért indult a Királytó víztükre a 60-as évek elején gyors emelkedésnek. Hogy a mocsár talajvízszintjének gyors emelkedése nagyobb bajokat nem okozott azon szerencsés véletlennek kell tulajdonítanunk, hogy 1866-ban néhány évi szárazság következett, minek eredménye a Hanság és Fertő teljes kiszáradása lett.

Már-már mindenki arra gondolt, hogy végleges lesz a víz eltűnése, amikor csak 70-es évek elején újra megjelenik a víztükör, visszavarázsolva a mocsár semmiben sem változott régi világát. A mérnöki tudomány minden modern fegyverével felszerelve indult egy újabb harcra az ember akkor, midőn 1875-ben a Rábaszabályozó-társulat győri, alakuló ülésén elhatározta a Rába s vele vízrajzilag összefüggő Rábca, Kiszárába, Hanság és Fertő vizeinek szabályozását.

Ezen szabályozásnak fő feladata volt a Hanság vízhálózatát amennyire csak lehet függetleníteni a Rábától, azután a Hanságba tóduló vizeket lehetőleg minél jobban megosztani szélesre épített, töltésekkel ellátott medrekben. Szárazabb esztendőkből egyáltalán nem kellett félni a folyóktól, azonban mielőtt csapadékosabb évek köszöntöttek be, mindegyik erősen megáradt s medre a bőséges vizet nem tudta befogadni. Ikva a soproni medence, Répce és Rába¹⁸⁾ a Keleti-Alpok nyúlványairól gyűjti össze vizét. Vízállásuk igen változó.

1886-ban megkezdett munkálatok 1900-as évek elején fejeződtek be.

A Hanság mai vízhálózata.^{18a)}

A Hanság medencéjébe legtöbb vizet zúdító Kiszárábat¹⁹⁾ akként szabályozták, hogy kecöli bifurkációjánál egy zsilipet állítottak fel, amely az Öreg-Rábából csak 11 m³ vizet enged medrébe jutni. Hossza a Rép cével való találkozásig 32 km., miközben 7-18 m.-es esése van. Találkozásuk után Rábca nevet viselik jelezve, hogy az új folyó két különböző eredetű vizet egyesít. Bősárkány—Királytó közötti Rábaszakaszt egyesek „Új-metszés” névvel jelölik.

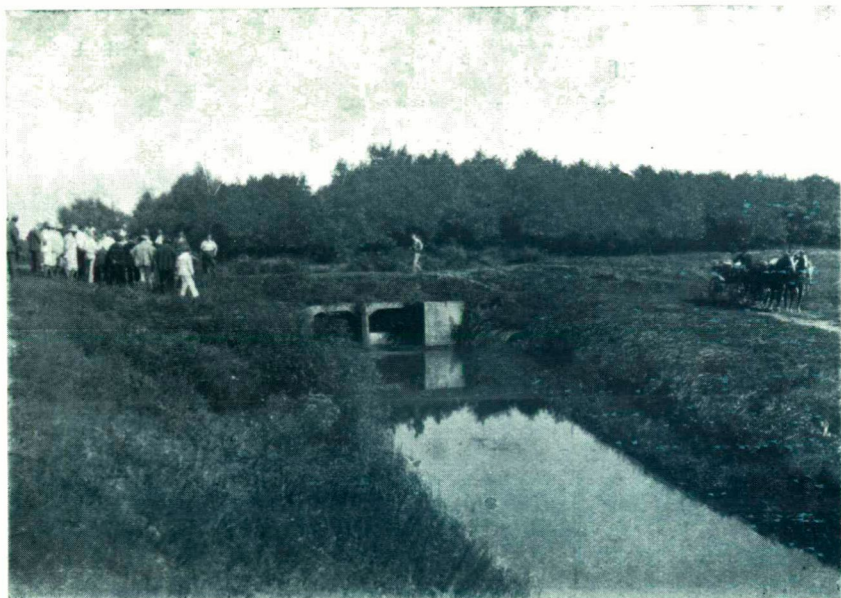
A vízhálózat másik nagy folyója a Répce. Keleti Alpok

¹⁸⁾ Rába: szláv eredetű szó: „Ravo, Rovo, Row”-ból származik.

^{18a)} Lásd az I. sz. térképmellékletet.

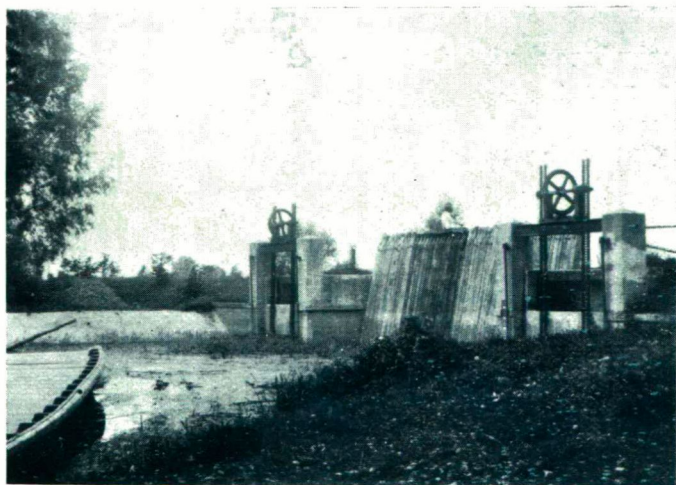
¹⁹⁾ A vízrajzi hálózat összeállításában segítségemre volt Demetrovics Szilárd úr, a győri Rábaszabályozó-társulat osztálymérnöke.

2. ábra.

A Kistrépcse bujtatója a Kapuvári Egererdő Ny.-i részénél.

3. ábra.

A Fertő-csatorna 2. sz. duzzasztója a mosonszentjánosi határban.

határmenti nyúlványain ered s rövid futás után átvágva a Rohonci hegyek északi nyúlványait magyar területre ér. Jó darabon Sopron és Vas megyék határához közel folyik, majd meglehetősen megközelítve Dénesfánál a Rábát, hirtelen északi irányt vesz fel s Vitnyédnél ér a Hanságba. Áradások alkalmával bőséges vizét medre nem volt képes befogadni. Így pld. 1900-ban maximális vízmennyiségét 210 m^3 -nek találták. Ezért felhasználva dénesfai szakaszának a Rábához való közeledését, Répceszemerétől kiindulva egy árapasztó csatornát építettek, amely a Répce 15 m^3 -en felüli árvizét Kecőlnél a Rábába vezeti. Ezen árapasztó csatorna 8.1 km ., fenékszélessége 30 m ., legmagasabb vízállása a Rábáé felett 6.9 m . Az ekként szabályozott vízmennyiségű Répcebe vezették a Kőrös- és Peresztegpatakok Rába—Répce közti területéről hozott 4.6 m^3 maximális víztömegét. Vitnyéd határában, a győri vasút északi oldalán jobbra kiágazik belőle a Kisrépce, amely öntözés célját, részint a Répce maximális víztömegének megosztását szolgálja, másrészt Földvár környékének vizeit vezeti a Fertő-csatornába, miközben siphon közbeékelésével a Nagy-Répce alatt elbújik. (2. ábra.) Győr—Sopron közti országúttól kezdve Rábaréti majorig 3 m . fenékszélességű, esése km .-ként 32 cm ., közepes vízmagassága 1.60 cm ., vízmennyisége másodpercenként 5.2 m^3 . Boldogasszonyeger déli sarkáig 3.50 m . fenékszélessége, 30 cm . km .-ként esése; innen a Kisrábával való egyesülésig 4 m . fenékszélességű, 23 cm . km .-ként az esése.

Az egyesülésből származó Rábca fenékszélessége Bösárkányig 4 m ., esése 17 cm . km .-ként, vízmennyisége közepes álláskor 8 m^3 mp.-ként, mélysége maximális vízálláskor 2.20 m ., egyébként 1.60 m . Ezen szakasza valósággal „függő meder”, amennyiben a fenékmélység csak 40 cm .-rel van a terepszint alatt, miért is, ha a medertöltéseket elvonnánk, a folyó szétesnék s elöntené a Hanságot.

Bösárkányi szivattyúteleptől a Fertő-csatornával való egyesüléséig fenékszélessége 6.60 m ., esése 8 cm . km .-ként. Innen Rétinél levő balparti zsilipig az egyesült csatornák fenékszélessége 9.50 m ., az esés km .-ként 8 cm .-re növekszik.

A Hanság vízhálózatának harmadik, jelentékeny tagja az Ikva²⁰⁾ a soproni medencéből hozza vizét. Régebben, hol a Fer-

²⁰⁾ Ikva: Ik-ig = szent, va = víz. = Szentvíz.

töbe, hol pedig a Répcébe, illetőleg szétágazva a Hanság tavai-
ba ömlött. Közel 50 m³ maximális vízmennyiségével súlyos ká-
rokat okozott Endréd, Sarród és Süttör lakosságának szénater-
mésében, azt részint elhordva, részint elposványosítva a réte-
ket. A szabályozások alkalmával úgy oldották meg helyzetét,
hogy nem a Répcébe vezették le, nehogy annak maximális víz-
mennyiségét annyira megnövelje, hogy az kénytelen legyen
védtöltéseit elhagyni, hanem egy mesterséges u. n. Ikva-csa-
tornán É. felé vezették s a Wörtdombbal szemben a Fertő-csa-
tornába kapcsolták. Szergénytől 3 km.-re jobbról felveszi a Be-
reg-patakból eredő, Iháros-érrel bővülő Kardos-csatornát. Fe-
nékszélessége az endrédi malomtól torkolatáig 4 m., abszolút
esése 5·8 m. Maximális vízmennyiségnél — 46·2 m³ — mélysé-
ge 3·8 m., átlagos vízállásnál $1\frac{1}{2}$ m. Esése az egyes szakaszokon
a következőkép oszlik el: endrédi malomtól a paragi hídig (116
m. t. sz. f. m.) km.-ként 70 cm., Kardos-csatornáig 56 cm. s in-
nen a torkolatig km.-ként 40 cm. Vízhalózatába kapcsolt övár-
kok s két duzzasztó, — az egyik a Tőzeggyártól délre $1\frac{1}{2}$ km.,
a másik 4 km. távolságban — a szomszédos műrétek öntözését
szolgálják.

Igen fontos szerepet tölt be a vízhalózatban a Hanság
talajvizének állandóan egy szintben való tartásával a Fertő-
csatorna, vagy — ahogyan némelyek nevezik, — Egyes csator-
na, mely az egész medencében Ikván kívül nem vesz fel egyet-
len patakot sem. Sokan nagy aggodalommal néztek a szabályo-
zások elé, amennyiben benne a medencét minden vizétől meg-
fosztó lecsapolást, illetve kiszáritást látták. Számoltak ezen le-
hetőséggel a tervező mérnökök is s éppen ezért két duzzasztót
építettek a Fertő-csatornára. (3. ábra.) Az egyik a csatorna
hosszának közepén van, mely a nagy medence nyugati részén,
a másik duzzasztó a szentjánosi határban van és ez a medence
keleti felében szabályozza a talajvíz állását. Az uradalmak be-
jelentette szükséglet szerint emeli vagy süllyeszti velük a Rába-
szabályozó-társulat a talajvízállást.

A Fertő lecsapolását vele gondolták megoldani, azonban a
lecsapolási nehézségek — t. i. a Fertő átlagos víztiükre (113·8 m.
t. sz. f. m.) a Duna maximális vízállásakor (114·41 m. t. sz. f.
m.) 60 cm.-rel alacsonyabb nívón áll, mint a Dunáé s így költ-
séges lenne a lecsapolás után nyert területek állandó vízmente-
sítése s a nyert terület sem alkalmas mindenütt mezőgazdálko-

dásra, — az illetékes tényezőket e terv felhagyására kényszerítették.

A Fertőtől a Rábcával való egyesüléséig hossza 37·8 km.; ebből Fertő-Pomogy közötti szakasz 10·4 km., Pomogytól a Rábcáig 27·4 km. Fenékszélessége Pomogyig 7 m., esése km.-ként 8 cm.; Pomogytól Ikvatorokig fenékszélessége 12 m., esése egész a Rábcáig km.-ként 3 cm. Az Ikvával való egyesülés után fenékszélessége 15 m. Közepes vízmennyisége mp.-ként 7·6 m³ s ilyenkor 3 m.-es vízállása van. A feltorlódoó árvizek befogadására kétoldali magas és széles töltések között mindkét oldalán 15—20 m. széles hullámtér van hagyva.

A Fertő vízállását Pomogynál felállított zsilip segítségével ezen csatorna szabályozza. A csatorna 2—3 km. hosszúságon a Fertő vizébe nyúlik s éppen ezért az említett szakasz fenntartását az észak-déli szelek nyomán fellépő áramlások és hullámvérések nagyon költségessé teszik.

Az említett vízfolyásokon kívül a vízhálózatban van néhány kisebb árok és patak, de vízmennyiségével csak a *Keszegér* foglal el fontosabb helyet. Tulajdonképpen eredete a Rába áradásaira vezethető vissza. Belednél szakad ki a Kisrábából s Rábaköz belvizeit levezetve a Linkó-érrel bővül, majd megközelíti a Barbacsi-tavat, hova a halállomány részére összekötő árkan friss vizet szállít. Innen, mint Lórét-csatorna folyik tovább Bödögéig, majd É. K.-re kanyarodik s Fehértó északi oldalán egyesül Kapi belvizeinek levezetését szolgáló Jend-csatornával, mely után mint Jend—Lórét-csatorna éri el Sövényházát, hol hamarosan a Rábcába ömlik. Vármegyeárka nevű vízfolyás Órdód belvizeiből kialakuló Lökösárok folytatásaképpen a medence déli oldalán vezet végig összeszedve a mélyebb részekről lefutó árokhálózat talajvizeit. Csatárimajor és Földsziget között északi irányt követ s Bösárkány—Szentjános közötti vasúttesttől alig kétszáz méternyire éri el a Rábcát, illetve Új-metszést. Ezen utóbbi esetleges magas vízállása miatt a torlatnál szivattyútelepet építettek, mely ilyenkor a Vármegyeárok vizét átemeli a Rábcába. Állandó, de alacsony vízállása van.

Ezen D.-ről jövő vízfolyások képezik a Hanság vízrendszerét, amelybe bekapcsolódik a tőzegtermelés és telkesítés céljából épített levezető- és övcsatornahálózat is. (4. ábra.) Az előbbinek feladata, hogy a tőzegtermeléssel kapcsolatban felbukkanó ta-

lajvizeket levezesse, utóbbinak pedig, hogy esőzések alkalmával a talajmélyedések felé törekvő vizeket egyenletesen ossza el. Éppen eme oknál fogva a levezető-csatornarendszer a lejtősödési viszonyokat követi és a Fertő-csatornára merőlegesen, utóbbi pedig vele párhuzamosan fut. Különösen tavasszal és ősszel van fontos szerepük, amikor befogadják és levezetik azon víztömeget, melyet a teleivódott talaj már nem bírna el. Egyébként szárazság alkalmával öntözés céljaira is felhasználhatók. Ilyenkor a szivattyúk, melyek a tavaszi s őszi áradások vizeit a Főcsatornába emelik, megfordítva működnek s a Főcsatornából emelik ezekbe az öntöző vizet. Nélkülök a medence mélyebb területeinek mezőgazdasági értékesítése lehetetlen volna.

Közülök említésre méltóbbak a déli oldalon: László-csatorna, Fertőszéplak—Sarród határában vezető csatorna, Feszty-árok, tőzeggyári levezető- s övcsatornák, (I—III.), Gémesi-övényes-csatorna, Osli-öntözőárok, Fehértői-csatorna, Sövényházi-árok; északi oldalon: Pomogyi határárok, Tétényi-, Tarcsai-árok, Tarcsai tőzegcsatorna (ma Határárok) Szentjánosi vízlevezetőárok, Budits-csatorna. Keleti medencében: Mosonszentjánosi övcsatorna s a hozzátartozó Bordács—Csálszárréti-csatorna, Kimle—Szolnok—Lébényi-csatorna, Ottómajori tőzegcsatorna, Kettős-csatorna, Urhany-csatorna. Fertő-csatorna és Rábca magas vízállása esetén, amikor egyik-másik mélyebb szintű csatornából nem tudna átfolyni a víz, sőt abba áradna visszafelé, zsiliprendszer közbeiktatásával szivattyúk emelik a vizet a Fertő-csatornába, vagy Rábcába. Ilyen szivattyúk vannak: mexikói útnál 2 db., — északi és déli oldalon, — Esterházy herceg telkesített területén az Ikva bal partjától nem messze, a III. sz. levezető csatormánál, szükség esetén az Ikva vagy Répce mentén levő árokhalózatnál is, a Vármegyeárok torkolatánál és Jend-Lórét csatorna sövényházi torkolatánál. Északi oldalon: Mexikónál, Mosonszentjánosi tőzegtelepen és Mosonszentmiklósnál.

A medencébe tartó víztömegek szabadabb lefolyásának biztosítására a Rábca Bósárkány—Győr közötti kanyargásait — 16 meandert — átvágták, azonkívül a Rábcát, mely előbb a Rábával egyesülten ömlött a Kis-Dunába, szétválasztották és 500 m.-rel a Rába torkolata előtt önálló torokkal vezették a Kis-Dunába.

Vízrajzi képünk nem lenne teljes, ha nem emlékeznénk meg a Hanság tavairól. A XIX. sz. szabályozásai előtt a medence víztükrre kisebb vízállások alkalmával számos tóra bomlott szét, melyeket az áradások vize egy összefüggő nagy tóvá kapcsolts össze. Ezért tavakról igazán csak a szabályozások korában — 1800-tól kezdve — beszélhetünk, amikor a mélyebb medencерészekben visszamaradt vizek, melyeket a tőzegnövényzet esetleg még nem töltött ki, tóalakot öltöttek. Nevezetesebb tavak voltak: *Loblói-tó* (Lobló nevű elpusztult településtől nyerte nevét) 217 hold 600 □-öl, *Falu-tó* (Dorf-See) 102 hold, 1200 □-öl, *Hosszú-tó* 473 hold, 35 □-öl, *Dadumás-tó* (Áldomás), *Kerek-tó* (Rundlacke), *Karázs-tó* (Kárász, Gareis), *Tétényi-tó* (Thadenmarsch-See), *Kerek-mocsár* (1862-ben azt írja róla Pokornyi,²¹⁾ hogy egy összefüggő gyeptőzeg takarja, talaja erősen inog s 2 m. mélyen van iszapos fenéke, honnét kénsavas gáz — methán — száll fel), *Úr-tava*,²²⁾ *Fővenyes-tó*, *Nagy-ér*, *Harcsás-tó*, *Fenyves-tó*, *Világ-tó*, *Csikos-tó*. A medence legnagyobb tava, mintegy vezére a többinek, a mocsár közepén elhelyezkedő *Király-tó* volt. Feneketlen, — mint a népmonda hírlí róla, soha ember nem mérte mélységét. Az egész meséből annyi a valóság, hogy tényleg a legmélyebb tó volt, amennyiben mélysége közel 4 m., míg a többieké alig 2 m. körül mozgott. Területét régebben nem mérték, azonban 1780-as években halászbárkával jártak rajta, miből arra következtethetünk, hogy legalább is több száz hold lehetett. Ez még nem jelenti azt, hogy mindig ilyen nagynak kellett lennie, hanem amikor a Hanság kiszáradt, akkor a tó víztükrre is eltűnt.

A XIX. sz. végén eszközölt nagy Rábaszabályozás kimondotta a halálos ítéletet a tavak felett is: csatornahálózatba kell őket kapcsolni s így víziüket levezetni. Egymásután szárazra kerülnek a mélyebb medencерészek s a Hanság királya, a Király-tó is, mely 1850 körül még 14 kat. holdnyi s 3—4 m. mély volt, a rajta keresztül vezetett Rábca-csatornán elosont a mocsárból. Környékétől füzes-bokros helyének elütése mutatja, hogy itt valamikor tó vagy vizes mélyedés volt. A Fertő-csatorna közelében levő Loblói-tó, Karázs-tó és Falu-tó csak anynyiban nevezhetők ma tavaknak, amennyiben tavasszal és ősz-

²¹⁾ Pokornyi Lajos dr.: Term.tudományi Közl. 1862. évf. 111. l.

²²⁾ Kiss István: Monum. Hung. I. k. 345. l.

szel rendszerint némi talajvíz borítja felszínüket s itt-ott néhány holdnyi összefüggő nádas alakul bennük. Nedves rétek közé vehető területük alig nagyobb ötszáz holdnál.

Amint látjuk, a természettel vívott küzdelemből az ember került ki győztesen; küzdelmének eredménye 100 ezer hold ősi, szűz-föld, mely várja a magot, hogy belevetve százszoros termést hozhasson. Igaz, a szabályozás sokba került, (8—10 millió forint) s fenntartása is jelentős pénzbefektetést igényel, de érdemes vele fáradozni, mert a jó föld, mint a gazdasági részek tárgyalásánál látni fogjuk, dús kamataival fizeti vissza a ráfordított tőkét.

Az áradások veszélye teljességgel ma sincs kizárva, bár ez alig valószínű s inkább az összes folyók s a Duna egyidejű magas vízállása esetén következhetik be. Az ilyen árvizek, minő pld. az Ikva 1926. augusztusi áradása (6. ábra) is, mikor csónakokkal kellett a szántóföldekről lehordani a kévéket, csak kisebb, a folyókmenti mélyebb területekre szorítkoznak s az ár elvonultával könnyen levezethetők, vagy szivattyúkkal kiemelhetők. A Rábca visszatörlődő víztömegeinek elhelyezésére az Újmetszés károlymajori szakaszának baloldali töltését úgy építették ki, hogy egy bizonyos szint elérése után a víztömeg a Rábca és a Fertő-csatorna közötti u. n. „Nagy-Hanság“ hullámterére ömlik, ahol kárt nem tesz, legfeljebb csak használ termékeny iszappal való öntözése.

Vízrajzilag ma ideális helyzetben van a Hanság, mert a vízhálózat segítségével a medence mélyebben fekvő területei (kb. 20 ezer kat. holdnyi rét) bármikor elfárasztathatók s a talajvíz megfelelő szinten való tartása a júliusi, augusztusi kánikula idején igen előnyösen segíti elő a növénytakaró fejlődését.

Mocsaras, ingoványos tájunk kútainak vize ivásra kevésbé alkalmas, poshadt ízű, vagy miként a hanságmenti nép nevezi, hanyag, hanyagos. 2 m.-nél mélyebb kút alig fordul elő, sőt legtöbbször kézzel lehet belőlük meríteni. Ez volt az oka annak, hogy amíg ártézi kutakat nem fúrta, addig a vidék lakosságának nagy százaléka golyvás és esztelen²³⁾ (kretin) volt.

²³⁾ Ilyen esztelen, vadkinézésű volt a Kapuvári Egererdőben 1749-ben talált ismeretlen gyermek is, kit a népmonda titokzatos háttérbe állított s Hany Istóknak nevezett el.

Éghajlat.

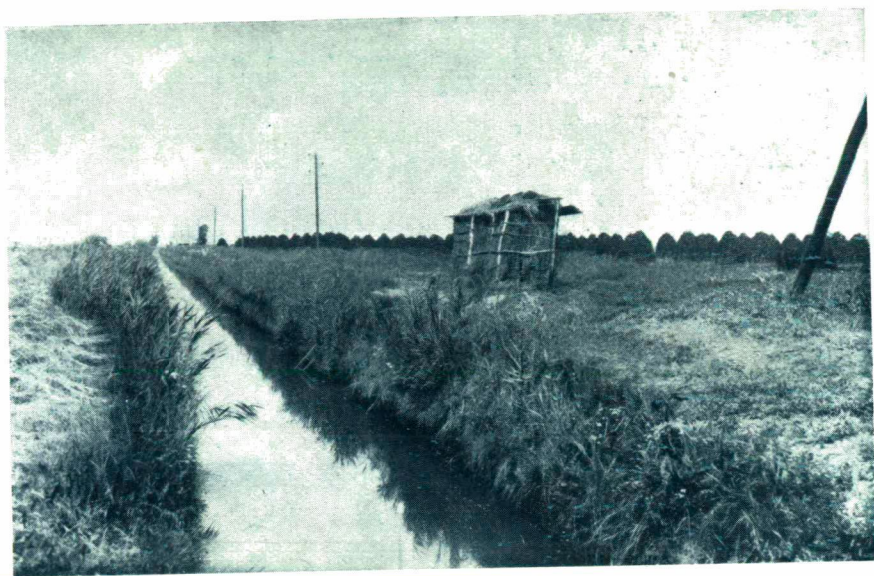
Földrajzi fekvése, é. sz. $47^{\circ} 45'$ és k. h. 17° , tengerszintfeletti 115 m. átlagos magassága s azon körülmény, hogy a Kis-Alföld egyik legmélyebb mocsárvidéke, mely közel fekszik az Alpok keleti lábaihoz, döntő szerepet játszik klímájának kialakulásában. A magyar medencékben hatásukat éreztető óceáni s kontinentális éghajlatok közül, általában az előbbi dominál, vagyis az Atlanti óceán hatása, bár a nyári, forrázó hőhullámokat, vagy télen tartós hideg szeleket előidéző kontinentális, ázsiai hatás megnyilvánulása sem vonható kétségbe. Az Adriáról feltóduló meleg — főnszerű — légtömegeknek az éghajlat kialakulásában kevés szerepük van, inkább a tavaszi-őszi napéjegyenlőség körüli időpontra redukálódnak. A Hanság-medence hő éghajlati viszonyait számokkal és grafikonokkal ma még nehéz megjelenítenünk, amennyiben a mocsárvilág megközelíthetlensége következtében a tulajdonképpeni medencében nem történtek pontos és sorozatos meteorológiai megfigyelések. Csak a lecsapolások után s főleg az utóbbi években állítottak fel műszereket a Hanság közepén; bár, ami igen fontos kelléke lenne a sikeres mezőgazdálkodásnak, a talaj felmelegedési viszonyait ellenőrző talajhőmérők és párolgásmérők felállítása mindeztől hiányzik. A vizenyős, laza összetételű, tözegetes talajok a nap hősugarainak elnyelését és megtartását illetőleg másképp viselkednek, mint a szárazabb, kötött vagy kavicsos talajok.

Kapuvár, Magyaróvár s főként Eszterháza meteorológiai viszonyainak alapján próbáltam felállítani a Hanság éghajlati sajátosságait, melyeket a szél, hőmérséklet s a csapadék közepes értékei jelenítenek meg.

Amint előzőleg említettük, az Alpok keleti nyúlványaihoz közel fekszik a Hanság, tehát a mérsékelt övre jelegzetes nyugati légáramlás az Alpok légtömegeket kitérítő hatása folytán főként északnyugati szelek alakjában jelentkezik, mely egyúttal a területen uralkodó szélirány (40%). A nyugati szélkapun — Lajta-, Duna-völgy — az Alpokat megkerülő, cseh és bécsi medencéken keresztülátoduló levegőtömegek a Fertőn s a mosoni síkon semmi akadályra nem találva állandó lassú áramlásban vannak. Évente alig 30—40 nap mondható szélcsendesnek. A szeletokező légáramlás a Fertő-tó síma tükrén és a mosoni

diluvialis, erdőtlen kavicssíkságon akadálytalanul fejlődhetik ki. Az idegenek előtt valósággal szokatlan jelenségnek tűnik fel az állandó széllengedezés. Igen gyakran — rendszerint a ciklonok vonulásával kapcsolatban — annyira megélnénk, hogy nemcsak porfelhőket kavarr fel az út porából, de még a kisebb homokszemeket is felkapja és éles ütéssel vágja az ember arcához. A gyakori széljárásnak — leginkább — a Hanság nyugati peremén elég káros következményei is vannak. A jégkorszak végén erősebben működő szél felszín pusztító hatása — a defláció — tetemesen megcsökkent ugyan, azonban egészen még most sem szűnt meg²⁴⁾ s pusztító erejét főként Pomogy—Tarcsa közötti területeken észlelhetjük. Áldozatai különösen a kiemelkedő lápszigetek, dombok szél felé fordított oldala s a diluvialis kavicsperem. Ha egy erősebb szél alkalmával kimegyünk a vidékre, szinte lehetetlen a széllal szembe menni. Hátunkon valóságos löszlerakódás képződik, arcunkat pedig a szélről felkapott szemcsék pirosra verdesik. A medence emelkedettebb mosoni részének lazább, tözeges talaja, amely a lecsapolás után a talajvíztől jórészt megfosztatott — a pomogyi Wört-domb északi lejtőjén figyelhető meg különösképpen — az uralkodó északi szél áldozatává lesz, mert a finom tözegport felkapva elhordja s valahol mélyebb részeken ejti csak le. A szélnek ezen pusztító munkáját elősegíti maga az ember is, amiddön kapájával, ekéjével felfordítja a még csak nagyon gyéren megkötött talajt s valósággal előkészíti a szél számára. Egy erősebb szél után, ha megvizsgálunk egy frissen szántott földet, láthatjuk, mint szította ki a szél a finom, könnyű, porszerű tözegtalajt s hagyta vissza az éles, kis kvarcsemeket. Mindenestre jó lenne, ha az illetékesek gondolkodnának e felett s ha már nem is tudják a talajvíz, vagy öntözés útján megkötni a talajt s védeni a szél pusztításától, azt azonban meg tudnák csinálni, hogy a legelőket nem szántják fel, sőt azokat szaporítják, vagy erdősítenek, mert a szél, ha lassan is, de állandóan mű-

²⁴⁾ A szél erejét illetőleg érdekes jelenséget figyeltek meg a mérnökök 1905-ben. A háromszögelési jelzések elhelyezésére a még ingó, teljesen meg nem ülepedett talajon élő fákat alkalmaztak s amikor a következő évben új méréseket eszközöltek, nagy csodálkozással tapasztalták, hogy a háromszögelési fa nincs a helyén, hanem attól 5 m.-rel DK. irányban. Tűnődésüket az ottani hanyör fejtette meg, amennyiben felhívta a mérnökség figyelmét az előző évi északnyugati szelekre, melyek a fát talajostól DK-re sodorták.

4. ábra.

A mosonszentjánosi tőzezbánya vízlevezető-csatornája.

5. ábra.

Részlet a Vad-Hanságból a mosonszentjánosi határban.

ködlik s tanú rá a történelem, hogy igen nagy bajok következnek be egyes területeken akkor, ha az ember ahelyett, hogy védelmére sietne a talajnak, maga gátolja meg képződését. A szél eme pusztító hatását tapasztalhatjuk a tőzegtalajú réteken is ott, ahol a szekerek járnak. A szekérkerék forgási helye, az u. n. kerékcsapás mélyen bevágódik a talajba, mert az állatok s a kerékmozgás folyton lazítják a talajt, melyet azután a kerékcsapásból kifúj a szél. Sok helyen majdnem félméter mély kerékcsapással találkozunk nemcsak laza, de még kötöttebb talajon is. Egy másik érdekes jelenség is az északi szél állandó fúvása folytán állt elő. Szentjános—Szolnok—Magyaróvár közötti kelet-nyugati irányú országút mentén figyelhető meg különösen, hogy az országút két oldalán húzódó gyümölcsfasorok koronájának északi része meglehetősen hiányosan van kifejlődve és az északi szélnek a lombkoronára gyakorolt állandó nyomása következtében a fák D. felé hajoltak el. Összel főként É. Ny., télen É., É. Ny., É. K., tavasszal D. K., É., É. K., nyáron É. É. Ny. az uralkodó szélirány. Leginkább az utóbbi évszakra esnek a szélsendes napok is. Jellegzetessége tájunknak, hogy a téli maximumok vonulási iránya rendszerint érinti.

Az Alpok közelsége a csapadék viszonyokon is erősen visszatükröződik. Bár a Kisalföld egyik medencés tája, mégis csapadékmennyiségét illetőleg a Dunántúl nedvesebb tendenciájú területe és az igazi síkság közötti helyet foglalja el. Az év minden egyes hónapjában van csapadék. A minimum február hónapra, maximuma júliusra esik. Dacára, hogy az átlagos maximum középértékeket tekintve júliusban van, mégis igen sokszor egy tavaszi (május, júniusi) és őszi (szept., okt.) maximum is fordult elő. 610 mm.-re tehető a Hanság évi közepes csapadékmennyisége. Esős napok száma 115, a havazások száma 18—25 között mozog. A csapadék mennyiségének eloszlása havi közepesekben:

Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jun.	Jul.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	
29.77	26.98	31.80	51.10	69.10	61.40	91.60	52.60	68.90	34.60	45	46.8	mm.

Míg az őszi és tavaszi csapadék havi eloszlása az egyes napokat illetőleg arányos, addig a nyári, maximális esőmennyiség nagyrészt néhány nap alatt zivataros esők alakjában hull alá, úgyhogy, bár mennyiségét illetőleg maximális értéket kép-

visel, sokszor mégis a majdnem egy hónapig tartó szárazság a vegetáció fejlődésére katasztrófát jelent. Igaz, a medencében a növényzet nem érzi annak hiányát, sőt a bő talajvíz nem is nagyon kívánja, azonban a perem kavics talaja nem kapván esőt, növénytakarója életét nem tudja fenntartani s így idő előtt valósággal összeszárad s korán érik.

Február közepes minimális csapadéka 26·98 mm.; július maximuma: 91·60 mm. Jégeső ritkán keresi fel a Hanság területét. Itt is tapasztalhatjuk a vizenyős talajokra jellemző sajátosságot: bő harmatképződést, ősszel korai dérképződést; ködök és fagy tavasszal később is fordulnak elő, mint a környéken.

A hőmérsékleti szélsőségek az uralkodó ciklonjárás szerint alakulnak. Nagyon enyhe tél épűgy előfordul, mint a leghidegebb tél. Így 1928/9 telén a legnagyobb hidegeket a mosoni síkon, a Sopron, Vas megyén végigvonuló nagy légnyomások nyomában észlelték. Pld. a Hanság északi peremén, mosonszentjánosi tőzegtelepen — 37° C-t mértek, ugyanennyit a déli oldalon, Csornán is. A maximális hőemelkedés nyáron 35° C körül van, normális évek minimumának legnagyobb kilengése — 15° C-t csak nagy ritkán lépi túl.

A középhőmérséklet egyes hónapokban a következőképp oszlik el:²⁵⁾

Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jun.	Jul.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	
— 1·2	1·5	5·2	10·6	14·8	18·7	21·1	20·6	16·2	11·9	4·5	0·7	C°

Az évi középhőmérséklet 11·1° C, aránylag a Kisalföld közepes hőmérsékletének felel meg.

A leghidegebb hónap — januárius — és legmelegebb — július — középhőmérséklete között a hőmérsékleti amplitudó — kilengés — 22·3° C. Érdekes jelenségeket csak akkor tudnánk a növényi vegetációt illetőleg megállapítani, ha ismernénk a talaj hőmérsékleti viszonyait. A fekete, laza, tőzeges talaj felmelegedése igen sajátos törvényeknek hódol. Általában fekete színű talajokon a felszíni rétegek gyorsan felmelegszenek, azonban a hőátadás az alsóbb rétegek felé laza összetételénél fogva csak lassan megy végbe, éjjel pedig ugyancsak a laza szerkezet következtében gyorsan kihűl, eredménye tehát az,

²⁵⁾ Az eszterházi meteor. állomás 1904—22. évi megfigyelései kiegészítve Kapuvár és Magyaróvár éghajlati adataival.

hogy a hideg talajon a növényi életműködés legalább 2 héttel később indul meg, mint a mosoni kavicsokon, vagy a Rábaközben. E jelenség különösen a tavaszi kapásnövényeken figyelhető meg. A jobban felmelegedett peremterületeken már kapálják a kukoricát vagy répát, amikor még a medencében alighogy kidugják a földből fejükét. „Senvedten“ nő, mint a nép mondja. Azonban a talaj fokozatosan mégis csak felmelegedik²⁰⁾ s jönnek a júniusi, főként július 2. felétől aug. közepéig az u. n. kánikulás napok, amidőn a medence növényzete eléri a peremterületek növényzetének fejlődését, sőt míg a mosoni peremen ez a csapadékban szegény — júl. közepétől aug. közepéig tartó — időszak a gazdaságilag fontos kapásnövények termesztését kockázatosná teszi, addig a Hanság területén a talajvíz bő párolgása a növények fejlődését igen kedvezően elősegíti. Az őszi gabonaneműek — főként a nemesített gabonák — ezen intenzív fejlődés folytán 1 héttel előbb érnek be, mint a peremen. A kukorica viszont a medence mélyebben fekvő, vizenyős részein, amennyiben fejlődése későn indult meg és a lassú talajfelmelegedés tenyészeteti idejét erősen meghosszabbítja, sokszor nem érik be. Ezért a medence keleti részein egyelőre nem nagy területen termelik.

A klímára jellemző az évszakok eltolódása s főként a télutó a tavaszba, nyárutó az őszelőbe szokott átnyúlni.

A gabonavetés ideje tavasszal február vége s március eleje, ősszel szept. közepétől okt. végéig, bár a nagy uradalmakban még december folyamán is igen gyakran vetnek.

Aratás ideje június utolsó hetével kezdődik.

A klimatikus viszonyok: 610 mm. csapadék, 11-12° C középhőmérséklet, bőséges talajvíz a legkedvezőbb előfeltétele a gazdag vízinövényzetnek, mely a tőzegtakarót létrehozta.

A Hanság őszi növénytakarója.

(A lápvilág kialakulása, élete s elpusztulása.)

A fizikai erők által kiformált medence felszíni viszonyai: gyengén hullámzó talaj, indifferens lejtősodási viszonyok, ennek következtében rossz vízlevezetés, az elpárolgott, vagy lassan lefolyt víztömegeknek a folyók révén állandó utánpótlása, a

²⁰⁾ A bő talajvíz ezen erős felmelegedése páradússá teszi a levegőt és így a mosoni részeken igen gyakori a délibáb, vagy fata-morgana tünemény.

medence sekély mélységű, nyugodt vztűkre, a legideálisabb előfeltételei a higrofil növényformáció megtelepedésének, vagyis a lápvilág kialakulásának. Évezredek mulnak el, míg a Hanság mai éghajlata és lápvilága kialakult. Az óalluviumban nemcsak a Hanság, hanem még a Rábaköz is mocsárjellegűt mutat, hiszen a Rába csak lassan tolja torkolatát Győr felé s vágódik be alluviális hordalékába. A Rábaköz óriási ártér, ahol a Rába, Répce, Ikva árvizei nyomán keletkezett mocsarakban megindul a vízi élet. A hideg puszta szegényes növényzete az éghajlat átalakulásával mindinkább háttérbe szorul s helyét elfoglalja a mocsári életre berendezkedett élőlények — vízinnövények és állatok — sokasága. A folyóáradások temérdek iszapot hordanak a sívár kavicsmezőkre s így a létükért küzdő növényformációk könnyebben vethetik meg lábukat a Hanság medencéjében.

A talajvíz állása és az árvizek járása szerint medencénk 3 részre különült el: *a)* a medence közepén elhelyezkedő, állandóan vízzel borított területek, *b)* tavaszi és őszi áradások alkalmával rendszerint elárasztott középső területek, *c)* csak igen ritkán elárasztott külső perem. A növényformációk felosztották maguk között a medence tőzegtakarójának elkészítését, egyik részük a parton, a másik a mocsarakban kezdi meg munkáját.

A 114 m. t. sz. f. m. alá süllyedő mélyedésekben a tavak helyezkedtek el. 3—4 m. mély vizűkben csak a vízinnövényzet bologult, mely részint széles leveleivel fenntartotta magát a vízen, (tavirózsák), másrészt a tó fenekén kúszva szőtte a tőzegtakarót (hinárfélék). Magasabbrendű növény nem tudott a mélyebb területekre behatolni. Még a vízinnövényzet legmerészebb tagja, a kálka is, pedig erről azt tartják, hogy *hajós nép*, csak a tavak peremén telepedett meg s vezeti a külső növénytársadalmakat a vizes területek meghódítására. A 115 m. t. sz. f. m.-on aluli területeket árvizek alkalmával egy méteres, nyár folyamán azonban még ennél is sekélyebb vízréteg borította. E területen a nád vitte a verzés szerepét. A Hanságnak majdnem felét, kb. 40 ezer holdat a náderdő borította. Erre enged következtetni a tőzegvizsgálat, miszerint a tőzeg alapanyaga nagyrészt nád. Természetesen a nádrégióból is volt átmenet úgy a tavak belsőjébe, mint a külső perifériákra s ezen átmenet a náderdő megrikulásában jelentkezett. Ezen zóna 115 m. t. sz. f. m. fölé emel-

kedő lápszigetei az összefüggő náderdőben foltot jelentettek, ahol megritkult, sőt legtöbbször teljesen eltűnt a nád s helyét zsombékosok és sásfélék foglalták el. Legtarkább zóna a 115. m.-es szint fölé emelkedő peremöv volt, ahol a vízínövényformációk minden faja képviseltette magát. Ide már csak a nagyobb árvizek tükre emelkedik fel évente talán egyszer, vagy sokszor évekig sem. Előfordul még a nád is, azonban már ritka, csenevész s nem is alkot összefüggő területet. Inkább csak a mélyebb területekre, peremtavakra — *Loblói-, Falu-tó* — szorítkozik, ahol megjelenik előtte a káka is. Ezen sávon a vezérszerpet a sekély vízhez szokott, sőt minden vizet nélkülözni tudó sásfélék (*Carex panicea*, *ocutiformis*, *hordeisticos*) igen vegyes társasága viszi. Az aránylag erős hullámszerű felszín kiemelkedő halmain megjelennek a víziéletre berendezkedett fafélék: éger, fűz, rekettye, szittyó, de a szomszédságukban levő talajmélyedésekben ott lappanganak a hinárok is.

Ezután következett a külső sáv, ahol a savanyú szénátadó sásfélék háttérbe szorulnak a peremek mezősgéi talajáról lekúszó réti növényzet perjeféléivel szemben. Aránylag legértékesebb terület, mert ez képezte a peremtelepülések állattenyésztésének és szénakereskedelmének alapját.

E szerint a Hanság ősi növénytakarójának 3 zónáját különböztetjük meg: 1.) a medence belső 114 m. t. sz. f. m.-nál mélyebb területein az igazi tavinövények — hinárfélék, mohok, tavirózsák — helyezkednek el; 2.) ezt a magasnövésű vízínövények — elül a káka, utána a nád — zónája vette körül, mely a 115 m.-es szintig terjedt; 3.) a peremzóna két sávra oszlott: a belső főként a *Carex*-félék zsombékos területe, a külső az édes szénát szolgáltató pillangósok hazája. Az egyes növényzónák határain, melyek a víz játékának megfelelően hol előre, hol hátra felé tolódnak, állandó volt a fajok harca. Nemcsak az alacsony, szerény rétinövényzetet nyomta olykor vissza a náderdő, hanem igen gyakran a hatalmas erdőformáció is áldozatul esett az eláposodás folytán uralomra kerülő mohféléknek.²⁷⁾

Legérdekesebb képet mutatott a medence középső része, a nádasok, kákafélék és vízínövényzettel benőtt tavak 40 ezer holdnyi területe: a *Hanság titokzatos lápvilága*. Szélein nagy kiterjedésű mocsarak, közepe sekély, vagy mély vízzel borított

²⁷⁾ Öntésmajor közelében található régi erdőmaradványok erre vezethetők vissza.

tótükör, melynek kitöltésére szövetkezett a vízinvénnyzet számos formációja, főként a káka és a nád. Az előbbi, mint *hajós nép* a mélyebb részeken kezdi meg munkáját, az utóbbi a partokról terjeszkedik befelé. A legalacsonyabbrendű egysejtűek milliárdjai elhalva a tó iszappal takart kavicsfenekére hullanak, ahol megteremtik a ma oly bő termést produkáló lápiszapot, vagy lápföldet. Ez a sorsa a kákanak és nádnak is, melyek évente elhaló szára és levele aláhanyatlak a vízbe, ahol a lebegve kúszó hinár- és mohfélék mesteri módon szövik össze maradványaikból a süppedékes takarót: a *tőzeget*. A természet a régmúlt geológiai idők csodálatos szénképződését mutatja be a legifjabb szénnek, a tőzegnek kialakulásában. Évről-évre vastagabb lesz, bármennyire is igyekszik az ember elhordani a nádat és kákát, azok nagyrésze a tó vizében temetődik el. Az évente vastagodó tőzegtakaró végül is elérte a 115 m. t. sz. f. m.-t, amely fölé már nem tudott kiterjeszkedni, mert mint egy összefüggő, nagy szivacs kitöltötte a medencét s a bősárkányi kapun keresztül ezen szivacsból, akárcsak egy forrásból állandóan csergedezett a víz s így a Hanság folyóinak megfelelő vízmennyisége folytonos levezetést nyert. Az egész medencére kiterjedő tőzegtakarót a diluviális lápszigetek és a láptavak, mint foltok szakították meg. Ez utóbbiak 3—4 m. mély vizében semmiféle parti növényzet sem boldogult. Peremiüket képező tőzegtakaróból a heves északi szelek letéptek néha egy-egy darabot s mint úszólápszigetet sodorták a déli községek határába. Szokatlan megjelenésük, hirtelen feltűnésük felkeltette a nép figyelmét, mely sokszor titokzatos háttérű mondákat fűzött hozzájuk.

A láptavak szélét — mint pld. a Király-tónál is — úszóláp képezte, amely némelyik tónak a tükrét benőve egészen eltakarta s így rajta a szekérrel való közlekedés a mit sem sejtő ember számára végzetes veszedelmet jelentett. Süppedő talajuk után a népmonda feneketlennek tartotta őket s ha valaki egy ilyen úszóláppal eltakart tó fölé került, szekerestüllovastúl bennveszett.²⁸⁾

A Hanság lápvilágának halálát jelenti a XIX. sz. elején kezdődő szabályozások kora. Gyors iramban húzódik vissza a vízinvénnyzet s alig érünk a mai század elejéhez, a medence flórája már egészen átalakult. Hogy milyen gazdálkodási mó-

²⁸⁾ Drinóczy Gy. id. m.

don értékesítette a peremtelepülés embere a Hanság mocsár-világát, s mint alakította át, hogyan terjesztette el a kultúrnövényeket, a gazdasági rész tárgyalásánál fogjuk látni.

Pár szóval a mai növénytakaróról is meg kell emlékeznünk. Az igazi tőzegalkotó növényzet teljesen eltűnt a Hanság területéről: a nád és káka csak igen kis terjedelmű, alig pár száz (300—400) holdnyi mocsaras területen látható, de ott is már háttérbe szorul az őt elnyomó sásfélékkel szemben.

A mai növénytakarót illetőleg a Hanság területét két zónára oszthatjuk: 1. a medence belső része, kb. 30 ezer hold az u. n. Vad-Hanság (5. ábra), amelynek növényzetét a régi vízrajzi viszonyok alkalmával a medenceperemeken elhelyezkedő, rétinövények asszociációja alkotja. Ennek összetételét Schindler Ferenc vizsgálatai alapján a következő arányszámok tüntetik fel:²⁹⁾ fűfélék 49·9%, sásfélék 46·1%, gyomnövények 4%. Termése minőség szempontjából utolsó helyen áll a szénák között, mert rossz, savanyú széna, melyben csak 40% az ehető fűféle és 44·8% a sásféle. Dacára savanyú voltának, mégis kedvvel fogyasztják ezen hanyi szénát az állatok, aminek növényi asszociációjánál kedvezőbb összetételű tápértéke a magyarázata. Ugyancsak Schindler kémiai elemzés útján a következő anyagokat találta ezen növénytakaróból származó szénában: 12·39% nyers protein, 2·78% zsír-kivonat (aether), 55·07% nitrogénmentes anyagok, 24·07% nyers rost, 5·75% hamu. Különösen értékes rész a nyers protein. A magasabb szintű réteken megjelennek a pillangós virágúak is, melyeket újabban műrétek létesítése által igyekeznek az értéktelen sásfélékkel szemben szaporítani. A nemesített fűféléket azáltal segítik, hogy sűrű csatornahálózattal a talajvizet meglehetősen alacsony nivóra süllyesztik le. A túlságos talajvíz nagyon hátrányos az igényesebb növényzetre, mert részint kilúgozza, másrészt nem engedi szellőzni a talajt, minek következtében abban vasbaktériumok keletkeznek, melyek egyenesen megfojtják a nemesebb fűféléket. Egyelőre az illetékeseknek nem sok idejük marad ezen rétek gondozására, mert majdnem minden percüket leköti a külső zónán elhelyezkedő kultúrnövényzet.

A kultúrnövényzet által igénybe vett terület 34 ezer holdra becsülhető. Klima viszonyok, csapadék, hőmérséklet, főként a talajvíz kedvező állása mezőgazdasági növényeink

²⁹⁾ Treitz Péter: A Hanság lápréteinek növényformációi. Kézirat.

elterjedését lehetővé teszik. Gabonafélék közül a rozs van legkisebb százalékkal képviselve részint, mert nem szereti a talajt, másrészt, mert a búza s egyéb gabonafélék, főként zab elsőrangú termést hoz. Kapásnövényeink közül a legkedvezőbb előfeltételeket találja meg a répa, cikória s a burgonya, magasabb, vízmentesebb területeken a kukorica is. Kereskedelmi növényeink mindegyike, az olajos és különösen hüvelyes növények e területen otthonosan érzik magukat. Gyümölcsfákkal csak legújabban kísérleteznek s amint az eddigi tapasztalat mutatja, kedvező eredménnyel. Bár a szőlő megterem a magasabb homokszigeteken, savankás, kevésbé jóízű bora nem fizeti ki termesztését. A víz visszahúzódása maga után vonta az erdőasszociáció megváltoztatását is, úgyhogy jelenleg már nemcsak a vízi életre berendezkedett „puhafák”: éger, fűz, nyír, hanem az értékeesebb keményfafélék: tölgy, bükk, akác, gyertyán, kőris, platán is benyomult a medencébe, ahol a fenyő nem bírja az éghajlatot. Ezen kultúröv mindjobban és jobban szorítja a hurkot a „Vad-Hanság” körül. Terjedését a telkesítés teszi lehetővé.

Talaj.^{29a)}

A növénytakaró kedvező kialakulását és az egyes jellemző növénytársulások létrejöttét a növényi élet fejlődését biztosító, kémiai alkatrészek szerencsés összetételével rendelkező talaj eredményezi. Az altalaj 3—4 m. mélységben majdnem az egész medence területen diluviális kavics, helyenkint, főként a déli oldalon homok. Úgy a kavics, mint a homok sok helyen, legtöbbször lápszigetek formájában vagy mint talajhullám ér a felszínre, vagy megközelíti azt. Ezen diluviális eredetű altalajt a legkülönbözőbb — növényi és ásványi eredetű — alluviális üledék borítja. Az alsó réteg rendszerint kékesszürke iszap, amelyen 100—150 cm. mélységben fekete vagy sötétszürke réti anyag, felette világosbarna, iszapos tőzeg, vagy fekete tőzegiszap (tőzogsár), majd tőzeg különböző változatokban és vastagságban (nyers, bomlott, homokos stb.), legfelül fekete, bomlott tőzegből származó 30—40 cm. humuszos lápföld helyezkedik el. Természetesen ez csak általában jellemzi a talaj összetételét, amely majdnem minden 100 m.-re más arányokat mutat. Sok helyen vályogos az altalaj, másutt

^{29a)} Lásd a II. sz. térképmellékletet.

6. ábra.
Az Ikva árvize a telkesített területeken (1926-ban).

kötött, agyagos, vagy ennek ellentéte iszapos, illetve homokos. Déli oldalon, a folyók mentén nagy szerepet játszanak az iszapos öntéstalajok és a mosott lösz, a futóhomokszerű alluvialis halmokban pedig majdnem mindenféle eredetű talaj képviselve van: mosott lösz, (v. sárga iszap) sárga-szürke foltos homok, barna (tőzeges) homok. A tőzegréteg, amennyiben 30—40 cm.-nél nem vastagabb, szántás útján összekeveredik a felső humusztérrel és az alsó, kémiai alkatrészekben nagyon gazdag, lápiszapos, fekete agyaggal. Ezen kitűnő, televény föld nagyon gazdag nitrogénben, magnéziumban, mészben — mely utóbbi a kilúgozott helyeken teljesen hiányozhatik, másutt 17—20%-os vagy nagyobb jelenléte a felszínen sóki virágzás, gipsz (kötusztér = kénsavas mész) formájában jelentkezik — és növényi eredetű, szerves anyagokban, foszfor azonban nagyon kis százalékkal van képviselve, amiért is a trágyázásnál elsősorban erre kell tekintettel lenni. A kultúr-növénytakaró egyes formációinak fejlődését szolgáló kémiai alkatrészek arányát is irányítja a modern alapokra lefektetett, intenzív uradalmi gazdálkodás, amit a növényzet dús terméshozammal fizet vissza. Az agrokémia felállította irányelvek szem előtt tartása céltudatos, mintagazdálkodást eredményez a Hanság kultúra alá vont területén.

Állatvilág.

Nem lenne teljes a Hanságról alkotott képünk, ha megfeleledkeznénk a mocsárvilág titokzatos csendjét felkavaró, nyüzsgő-mozgó állatvilágról. Szárazföldi s vízi állatok valóságos eldorádója a mocsár. Egyformán megtalálja itt eledelét a sirály, darú, valamint a gémfélék, (szürke, kanalas, dobos, üstökös), gólyák, (mocsári, fekete) és pelikánok vegyes társasága. A vizek tükrét majdnem eltakarja a nagyszámú szárcsa, vöcsökfélék, vízityúk, vízikácsa, mely utóbbinak legalább 15 faja érezte magát otthonosan. Lépkedők, kaparók és énekesek rendje is tarkítja e társaságot. Fácán, fogoly, füri, ugartyúk, bibic, kis és nagy poling, fajt, császármadár, tűzok, billegetők (barázda, hegyi, sárga) gyurgyalog, hantmadár, vadlibák, haris, kakuk, varjak és daruk vannak legnagyobb számmal képviselve. Felkeresi díszes társaságukat a vadászok kedvenc madara, a szalonka, sőt a hidegebb években ellátogat a sarki tájak közelében élő jégmadár, avagy olykor az orosz-tábla

nagy hidege elől elmenekülő, hatalmasan kifejlődött vándorhattyú is. Gazdag zsákmányt ejthetnek a ragadozók: sasok, (réti-, király-, kiáltó-, törpesas), az ölyvek (kígyász-, darázs-, gatyás- és egerészölyv), vércsék (kék és vörös) és az éjjeli ragadozók, a baglyok, (urali-, lángbagoly, kislel, nádi-kuvik, sőt ritkán a hóbagoly) is.

A hatalmas (8—10 ezer holdas) erdőségek vad romántikája a szarvasok tanyája, melyek 40—50 drb.-ból álló csoportokban barangolják az erdőségek iszalaggal átfont vadonjait. A nádas szélén leselkedik özre, borzra, nyúlra kegyetlen ellenségük, a róka, azonban neki sem kegyelmez a vérengzőbb farkas, mely falkaszám élt a nádasokban.

Semmivel sem szegényebb a vízben élő állatvilág. A teknősök lomha testtel mozognak a mocsarak szélein, a vizeket főként a halak élénkítik meg (ponty, keszeg, harcsa, csuka, sőt gyakran úsznak fel értékesebb dunai halak), de ott él nagy számmal a csík, a halakra vadászó sákló, lód és vidra. Valóban csodás a mocsár élete, amelyet a tikkasztó melegben képződő páradús levegő mintegy titokzatos ködfátyollal von be, mely alatt nyüzsg-mozog az állatvilág, zümmögő legyek és szúnyogok milliárdjai kavargják, tépik a ködfátyolból szőtt leplet. Ez alá rejtőzik el éjjelenként a szántóföldekről napnyugtakor visszatérő seregélycsapat is.

A kultúra előrehaladása megzavarta az állatvilág életét; a madárvilág fészket feldúlva elköltözött a Hanság szárazra került mocsaraiból. Csak itt-ott látható — főként a Fertő-csatornában — egy-egy gém, szárcsa, vagy néhány túzok, egyedül a gólyák élnek nagyobb számban a major-épületek környékén. Az elköltözött sirály, darú helyett ma a pacsirta vidékünk jellegzetes madara. A szarvas és őz is mintegy megszelídülten él az Eger-erdőben, nem szalad el még akkor sem, ha egészen megközelítjük, érzi és sejti, hogy nem szabad bántani, mert a kultúra vigyáz rá.

Az ember szerepe a táj életében.

(A terület és település története).

Minden kultúrtáj hosszú fejlődés, átalakulás eredménye. A fizikai tényezők által nyújtott természeti kép, a miliő és az itt élő ember között szoros kapcsolati viszonyt eredményez az ember létfeltételeit kielégítő természeti kincsek előfordulá-

sa. A kultúra alacsony fokán élő u. n. természeti népnek a táj életébe valósággal bele kell símulnia, belenőnie, vagyis alkalmazkodnia azon feltételekhez, melyeket a fizikai erők által konstruált kép a táj életében eléje tár. Ezen tájhatás megnyilvánul a tájban élő ember minden egyes jelenségében: főként a táplálkozás, ruházat és lakás terén. Az ősember a tájban elsősorban ezen elemek előfordulását keresi s ahol ezeket inkább biztosítva látja, ott üti fel tanyáját. Az őstáj energiájához kapcsolódott ember a kultúra által megindított lassú fejlődés útján mentesíteni tudja magát a tájtól kultúrájának megfelelő arányban vagy azáltal, hogy jobban értékesíti a táj energiáit, vagy másképp használja ki anélkül azonban, hogy a táj jellegét megváltoztatná. Ezen utóbbi egyes tájakon szinte észrevétlenül megy végbe, akár csak az ott élő ember kultúrájának fejlődése; más tájakon, főként a fizikai erők nagyarányú érvényesülései esetén, csak a kultúra magas foka adja az ember kezébe azon eszközöket, melyekkel gyors tempóban, ugrásszerűen, éles változással új köntöst tud a tájra borítani. Ezen utóbbi jelenséggel állunk szemben a Hanság esetében. Hatalmas mocsárvilág; szélein — miként látni fogjuk — a letelepedett ember a táj energiájából él s ez rányomja bizonyos fokig életére a táj bélyegét. Szerencsés azonban helyzete, mert két-két táj érintkező vonalán, peremén él. Egyik lábával ugyan a Hanságban jár, másikkal a vizek által nem borított terraszokon, a mosoni kavicssíkon s az ártérből kiemelkedő rábaközi alluviumon. Az ősember kultúrája évezredek folyamán fejlődik s így az említett kavicssíkon és a rábaközi talajon már régóta felszabadul a tájhatás alól, állattenyésztést, földművelést folytat, vagyis a táj helyzeti energiáit átalakítva használja ki, a másik lábával azonban a Hanságban jár, onnan szerzi táplálékának egy részét (hal, vad), házfedéséhez az anyagot (nád, fűz), állatainak eledelét, de amikor a tájba belép, minden mozdulatával, lépésével ahhoz alkalmazkodik. Sok-sok évezrednek kellett lealkonyodnia a Hanság mocsarai felett, míg sikerült a mérnökembernek oly technikai eszközöket konstruálnia, melyekkel a régi tájképet átfesthette kulturképpé, hogy ott a helyi energiák irányításában a természettől függetlenül döntő szerepet játszhasson. S bár a XIX. sz. szabályozásakor diadallal maradt a természettel vívott küzdőtérén s ekével jár ott, kaszával dönti rendre a búzakarászt, ahol ősei csónakból aratták a nádat, vil-

lanylámpák fénye sugárzik a majorokból, hol pedig csak egy századdal ezelőtt kísérteties lidércfény (a tőzeg oxidációjából fejlődő metángáz) riasztotta meg a leshelyén gubbasztó vadászt, mégis a táj évezredek hatása nem mosódott el egészen, itt maradtak a tájhatás folytán létrejött települések, főként a telepek lakói által üzött régi mocsáriipar: a káka háziipara.

Nagy vonásokban végigmegyünk a táj fentt jelzett fejlődésének fokain, miközben vizsgálni fogjuk 1.) a település történetét, 2.) a táj energiáinak kihasználását a szabályozások koráig és 3.) a táj átalakulását és gazdasági jelentőségét a XIX. sz.-tól kezdve.

Az ember megjelenése.

Az emberi település, mint a tájkép egyik jellemző eleme majdnem egyidős a Hanság mocsárvilágával. Alighogy a jégkorszak elmúlt, máris előjött barlangjából az ősember finomra csiszolt kőfegyvereivel, s mint halász-vadász bolyong szanaszét vagy állandóan is megtelepszik egy-egy vidéken, ahol bőven akad zsákmány. Vajon találhatott-e ezen szempontokat tekintve kedvezőbb letelepedési helyet, mint a Hanság medencéje, ahol a végtelen kiterjedésű nádasok, bokrok, átgázolhatatlan erdők egy igen gazdag vízi s szárazföldi állatvilág tanyahelyei, a nehezen megközelíthető, mocsarak közepén kiemelkedő lápszigetek pedig valóságos rejtékhelyek, honnan zavartalanul járhat élelmét biztosító vadászatokra. Lakása építéséhez is megtalálja az anyagot, a hajlítható fűzfát, avagy a nádat. Tehát ezen miliő által nyújtott, vízi életbe való berendezkedést megszabó tájképi sajátosságok, mint földrajzi jelenségek írták elő a települések életét, sőt bizonyos fókig kijelölték a települések határát is. Az évről-évre megjelenő árvizek korlátozták az ártereken való huzamos letelepülést, egyedül csak a kiemelkedő lápszigeteken, főként a soha vízzel el nem árasztott peremeken találta meg az ősember települése legalkalmasabb terenumát. 116 m.-es szintvonallal jelölhetnénk ki a település legalacsonyabb, vertikális határértékét.

A települések főfoglalkozása évezredekig, amíg kultúrája nem emelte fel az állattenyésztő s földművelő népek kultúrfokára, a halászat és vadászat volt. A gazdag állatvilág s védelmi helyek ezért csalogatják a peremekre az őslakókat, míg különösen a mosoni sík alig tud — kivéve a folyók mentét —

őstelepülést felmutatni. Míg a régebbi kőkorszak (paleolith) emberéről csak a börcsi lelet tanúskodik, addig a fiatalabb kőkorban (neolith) már az egész medence környékén ott él az ember. Sarród, Csorna, Babot, Bősárkány, Bődöge, Bezi, Öttevény, Lébény, Pomogy a Hanság-perem legszélsőbb települései csiszolt kőkorszakig nyúlnak vissza. Leleményessége megtanította arra, hogy bizonyos fokig a miliőtől függetlenítheti magát, amennyiben az árvizek ellen úgy védekezik, hogy cölöpökre építi lakását.³⁰⁾ Valamint a kőkori, úgy a bronzkori ember települései — Sövényháza, Kóny, Kapi, Földsziget, Babot, Kapuvár — sem hagytak ránk semmi olyan bizonyító leletet, amelyből kétségkívül következtetést vonhatnánk arra, hogy az állattenyésztéssel megismerkedett-e már s annak minő fokán állott. Visszamaradt emlékei — lándzsahegy, törpenge, véső, lábperec — inkább csak a létért vívott küzdelemben állítja elénk, ami még mindig a tájhoz való alkalmazkodás igen erős nyoma. A vaskori ember nyomaival ezideig nem találkoztak régészeink, bár kétséget nem szenved ittlétük, hisz maga Plinius megemlékezik róluk, midőn azt mondja, hogy „Norcium szomszédságában van a Fertő és a bójok pusztasága“.³¹⁾ A bójok pedig, mint tudjuk, az újabb vaskorban (La Tène) Kr. e. 4. sz.-tól éltek e területen a római hódításig.

A rómaiak évszámításunk első éveitől (Kr. u. 6.) kezdődő közel négyszáz éves uralma, sajnos, ezen vidéken nem sok emléket hagyott maga után. Pénzek, fibulák, vagy feliratos kövek maradtak ránk Pomogy, Szolnok, Somorja, Öttevény, Bődöge, Markota, Réti, Kapi, Bősárkány, Osli, Földsziget községek határában. Magas kultúrájuk bizonyosága, hogy — miként láttuk — egy ideig levezették a Hanság mocsarait, sőt Kapi—Mosonszentmiklós között valószínűleg úthálózattal hidalták át a Hanság keleti lápszükületét.

Kultúrájukat, bármily magas, fejlett lehetett is az, a IV. sz.-ban meginduló barbár keleti s északkeleti népvándorló rajok elsöpörték. Egymást érték vándorló rajaik, kik mint az ár hömpölyögtek nyugat felé, vagy délre Itáliába s legfeljebb rövid időre ütötték fel sátraikat a mocsarak s folyók partjain. Húnok, keleti gótok, longobardok uralma rövid életű, — 377—

³⁰⁾ Gróf Széchenyi Béla: Kőkori leletek a Fertőn. Bpest. 1876. 28. l.

³¹⁾ Plinius: I., III. cap. 24.

567 — mert a náluknál erősebb avar népek kerekednek felül s veszik kezükbe néhány századig hazánkban a vezető szerepet (567—803). Ezen u. n. hún-avarkori lakosságról a hanságmenti települései igen értékes antropológiai adatokat szolgáltatnak. Temetőik rendszerint az árvízmentes peremszálon emelkedő diluviális kavicskupok, vagy helyenként a Hanság medence lápszigetei, sőt a déli perem futóhomokhalmjai. Bár az egész környéken föltételezhető a hún-avar nép települése, ezideig Lébény, Mosonszentjános, Mosonszentpéter, Bösárkány, a farádi Várdomb, Földsziget, Babot, Eszterháza, Tőzeggyár határában akadtak nyomára. A legtöbb csontváz a mosonszentjánosi temetőből³²⁾ került elő, melyekről érdekes kimutatást nyújt Bartucz Lajos antropológiai elemzése. Kimutatja, hogy a két főtipusra különülő csontvázak „nagy többsége hosszú fejű mongol, a másik kisközepes s alacsony termetű, rövid fejű mongol. Az előbbi tulajdonképpen a húnok, az utóbbi az avarok főtipusa, illetve rassz eleme.”³³⁾ Roppant fontos ezen adat ránk nézve, amennyiben másfélévezredes rasszfolytonosságunk döntő bizonyítéka az osztrák-németek vádjával szemben. Mert ha elfogadjuk, — s tényleg nem vonható kétségbe, hogy ők a honfoglalást megelőzőleg fajilag képviselve voltak a mosoni síkon, úgy a mi elsőbbségi jogunkat sem vitathatják el, mert fajilag majdnem félezer évvel idősebbek vagyunk a Hanság peremein.

Harcias, kalandozó lovasnép voltak, bizonyítják az itt-ott található harci eszközök (sarkantyúk, kardok, hún lovas sár) s a sírokban talált csontvázak túlnyomórészt női eredete, ami csak azzal magyarázható meg, hogy a férfiak az állandó harcokban veszttek el. Az ellenséggel szemben való védekezésül építették a földtöltéseket u. n. hringeket vagy gyűrűket. Bizonyára jó szolgálatot tett nekik a Hanság mocsárvilága is. Kalandozásait s rabló beütéseiket megunva a nyugati, fejlettebb frank birodalom feje, Nagy Károly hatalmát fölējük is kiterjeszti s megalapítja 803-ban egy herceg kormányzása alatt Pannonia északi részén a frank uralmat. A frank hatás nemcsak politikai, de vallási téren is érvényesül, amennyiben a

³²⁾ L. Bartucz: Ü. die antrop. Ergebnisse der Ausgrabungen von Mosonszentjános. Prága. 1929.

³³⁾ Bartucz Lajos: Föld és Ember: IX. évf. 3—4. sz. 1929. 134. l.

Rábától északra fekvő terület a passauai püspök joghatósága alá kerül s így az addig pogány avarok s közülük keveredő szlávok megismerkednek a keresztény tanokkal.³⁴⁾ A frank uralom inkább csak a kultúrintézmények átültetésében nyilvánult meg, valóságban a szláv elem ekkor a táj etnikumának alapanyaga, melyben a hún-avar, sőt a német hűbérurassági hatalom alatt benyomuló germán elem kisebbségi szerepet tölt be. A honfoglaló magyarság kultúrájának s belső társadalmi berendezkedésének alappilléreit ezek a frank-szlávok fektették le. Frank mintára rendezkedik be a birodalom legkeletibb, pannon része, ahol várak (ciyitas = kökerítéssel körülvett, vagy földből hányt, vízzel telt árkokkal védett földvárak) védelme alatt folyt a várakhoz tartozó szomszéd területek megmunkálása rendszerint patriarchalis családfő uralmával, közös gazdálkodással. Földvár, Kapuvár, Csorna,³⁵⁾ Miesenburg (Móson), Magyaróvár a frank-szláv népek kiváló védelmet nyújtó várai, melyek vizekkel kapcsolatos földnyelveken s szigeteken épültek, ami szinte lehetetlenné tette megközelíthetőségüket. Uralmuk jelentősége annyiban fontos, mert a frankhonból átültetett intézményeiket, szokásaikat — a szabad szomszéd rokonok határközösségét s a külön nagy uradalomak váraihoz tartozó szabad vagy szabados állapotú személyek társadalmi beosztását — mint a nyugati civilizációba való beilleszkedés elengedhetetlen kellékét a honfoglaló magyarok átvették s erre építették fel árpádkori társadalmunkat.

A bajor németiség, melynek volt már egy-két telepe Nagy Károly által történt telepítés óta³⁶⁾ a nyugati határ mentén, igen gyér lehetett s úgyszólván elvesztek a szlávok között, amit azon tény is eléggé bizonyít, hogy szláv és nem német hírhirdetők járnak Pannoniában.

A 9. század első felében már nagyon gyér az avarok száma, úgyannyira, hogy a mongol fajt a dunántúli részeken kihasználás fenyegette, amikor váratlanul új vérfrissítő anyagot kaptak a század végén — 894 — Pannoniában megjelenő honfoglaló magyaroktól.

³⁴⁾ Dr. Erdélyi László: Árpádkor. 30. 1.

³⁵⁾ Csernoszjem szláv szó: fekete földet jelent.

³⁶⁾ Vanyó Tihamér: A Vulka völgyének településföldrajza. Föld és Ember: VII. évf. 3—4. sz. 1927.

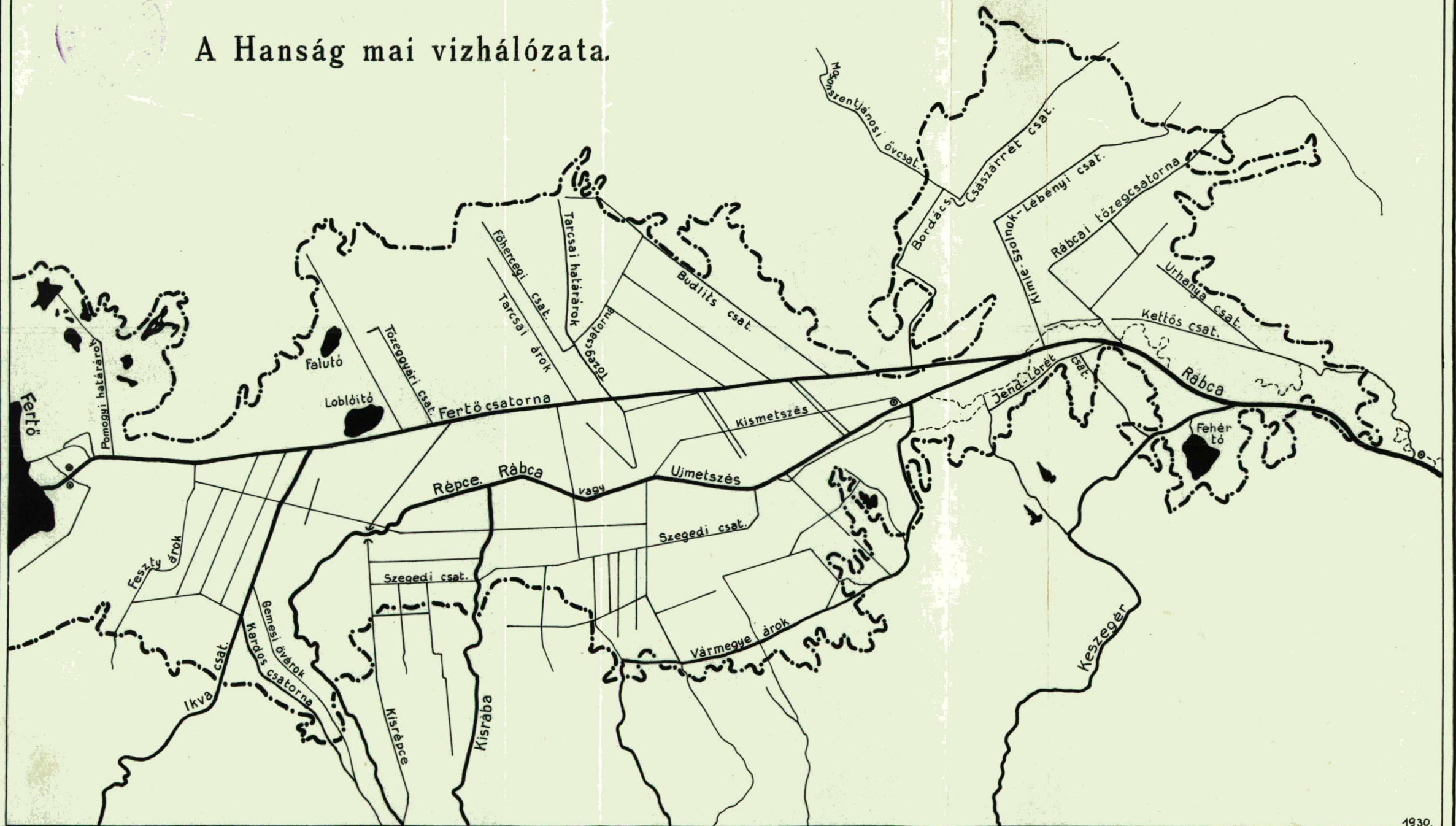
A magyarság letelepedése.

A honfoglalás idejében divó elv szerint az elfoglalt terület várait a fejedelem, a tágas legelőket a szabad magyarság szállta meg s ami ezen felül megmaradt, fejedelmi tulajdonba ment, melyekkel később a hozzá hű vitézeket vagy idegeneket, egyházakat ajándékozta meg. A 906. évi bánhidai győztes csata után a magyarság elhelyezkedett a meghódított területen, természetesen nem pusztítva el az itt talált civilizációt, hanem helyes érzéssel alkalmazkodik hozzá. Az itt-ott található, jelentéktelen kis települések elenyésznek a honfoglaló, szabad magyarság szállásbirtokain alakult és a gyepük őrzésével megbízott várőrök uradalmi területein keletkező magyar falvakkal szemben. A népesség általában az egész területen ritka. Tulajdonképpen határokról még nem beszélhetünk, legfeljebb csak ha a legkülsőbb gyepűövet tekintjük annak, amely akkor meglehetősen benn húzódott Ausztriában, s mint tudjuk, egész az Enns folyóig benyomult. Ezen gyepű soron belül elhelyezkedő, Nagy Károly által létesített gyér lakójú német településtől eltekintve a német politikai és ethnikai határ az Enns folyótól nyugatra húzódott.

A sztratégiaiilag fontos nyugati átjárókat a Rába—Répcse völgyet s a Hanság északi oldalán, a mosoni síkon végighúzódnó Duna—Lajta-völgy kapuit már a szláv korban gyepűrendszer védi. A Hanság mocsarai s a délről beléömlő folyók áradásos, ingoványterülete ezen gyepűrendszer igen lényeges tagjaiként szerepeltek. Ebből érthetjük csak meg, hogy a mosoni síkon és a Rábaközben a szabad magyarok nemzetségi birtokai között igen nagy számú, — a kapuvári, baboti gyepük; ikrényi, sövényházi gázlók, leshelyek, a mosoni sík őrállomásainak szabad állapotú várőr, határőr személyzete — bessenyő, székel, lövész település is fordul elő, melyek kétségkívül határvédelmi szempontokból állítottak fel a belső gyepűv mentén, A Hanság mint a nemzetségek által meg nem szállott birtok Kapu-várához, Sopron-vár, Óvár és Győr (Gyűrű) várakhoz tartozott s így valahányszor a várak királyi adományozás révén gazdát cseréltek, annyszor változtak a Hanság tulajdonosai is. A honfoglaló szabad magyar nemzetségek elsősorban állattenyésztő nép voltak, bár bizonyos ismereteik a földművelés terén is lehettek. Az állattenyésztő nép letelepedésének legkedvezőbb feltételeket nyújtotta a mosoni sík és a Hanság me-

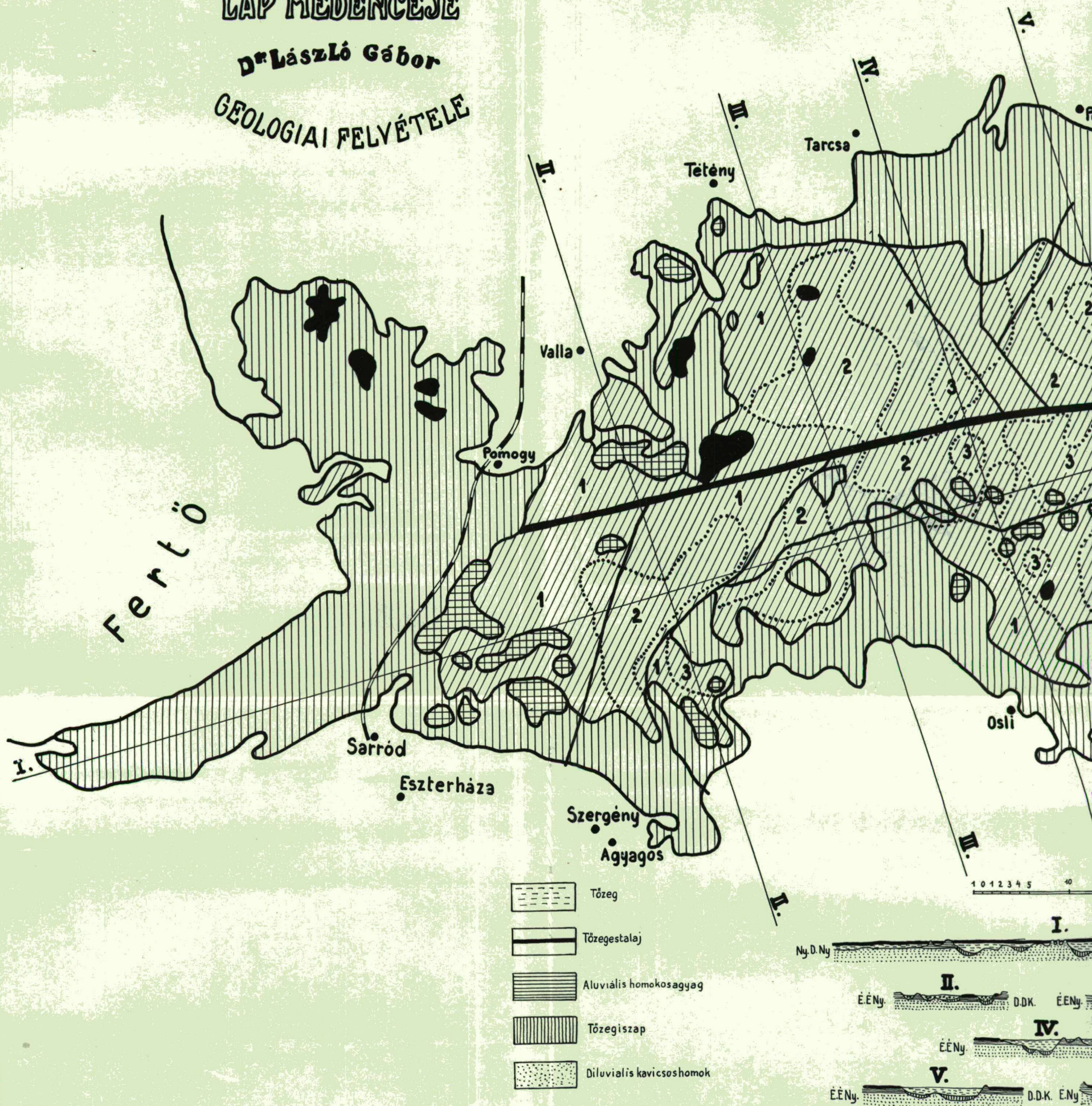
A Hanság mai vízhalózata.

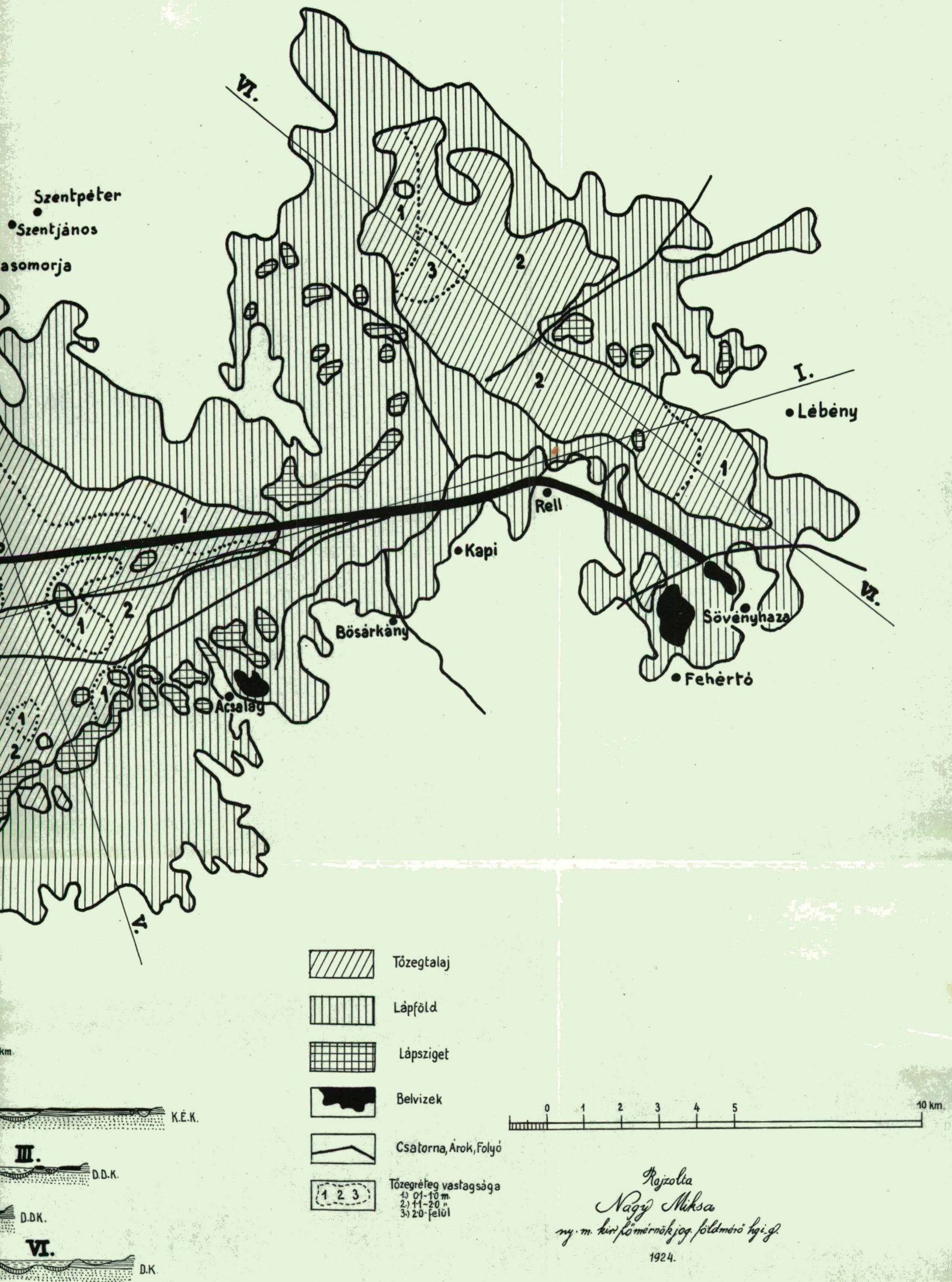

A
HANYSÁG
LÁP MEDENCÉJE
Dr. László Gábor
GEOLOGIAI FELVÉTELE

Rajzolta
Nagy Miksa
ny. m. kir. főmérnök jog. földmérő hgy. g.

1924.

dencéjének pereme. Akárcsak az őskori települők, s a fajrokon elődeink, a hún-avarok, úgy a honfoglaló, szabad nemzetségeink is e peremen találták meg állattenyésztő gazdálkodásuk legkedvezőbb feltételeit: a letelepüléshez szükséges, vízmentes perem, állatok részére bőséges takarmány, ivóvíz, sőt a mocsár vadállománya a lakosság részére még táplálékot is nyújtott. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a mosoni sík települései főként a Fertő, illetve Hanság közvetlen peremén helyezkedtek el. Igaz, hogy e területek késő-árpádkori, nagy határú településeinek kialakulását a lakosság védelmi szempontokból e helyre tömörülő tendenciája is fokozta, azonban már a kezdetben gyéren kialakuló településrendszer legkézzelfoghatóbb oka millió energiáinak szegénységére — talajvízhiány, erdőtlenség, erős szélfúvás, ellenség elleni védekezés természeti hiányai — utal.

A peremtelepülések legtöbbje igazán jelentéktelen, alig 20—30 család lakóhelyének összességéből állott. Szegényes, a helyzetnyújtotta anyagokból: nádból, fűzből font ú. n. sövényfalu, sárral betapasztott házakban laktak. Innen Sövényháza község nevének eredete. A ma 10 ezer lakost számláló Kapuvárnak a XIII. sz. elején 80—100 főből álló besenyő várőrcsalád lakója van,³⁷⁾ kiket Salamon király idejében, 1068-ban, Bolgárfehérvárnál fogott el János, soproni ispán,³⁸⁾ s azoknak egy részét a rábamenti gyeplősor átjárójához, Babot falu határában levő Kapu-várhoz, s a mosoni gyeplűkhöz rendelték, a „dühös német“ szomszéd gyakori beütéseinek s a magyar ügyekbe való beavatkozásainak meggátlására. Ezen gyeplűöveknek s leshelyeknek sztratégiai fontossága főleg abban állott, hogy velük a váratlanul berontó ellenséget egyideig fenn tarthatták s a leshelyeken elhelyezett kémek által ezalatt tudtul adhatták a várak őreinek s a szabad magyar, minden pillanatban harcra készen álló nemzetségi hadaknak az ellenség közeledését. Ezért árasztották el Kapuvár besenyő várőrei 1044 tavaszán a Rábca folyó vizével a Hanság déli nyúlványain keresztülvezető győr—soproni országút Vátnyéd—Babot közti szakaszát s mint a krónikákból tudjuk, oly eredményesen, hogy

³⁷⁾ Vámos Ferenc: Kapuvár múltja, jelene és jövője. 12. 1. Faluszöv. kiadása. 1928.

³⁸⁾ Dr. Erdélyi László: Árpádkor. 113. 1.

III. Henrik seregével csak nagy kerülőkkel s a nála levő magyarok kalauzolásával tudott a mocsarak gázlóin átkelni. A vár védő szerepét a kuruckorig megőrizte. Királyi vár jellege 1401-ben szűnik meg, amikor Zsigmond király a híres Kanizsai családnak adományozza. Ők a Rába vizéből táplálkozó 54 m. széles u. n. várárokkal erősítették meg s ezt a Nádasdyak még folytatták. Mint nehezen megközelíthető vár erősen ellenállott a török támadásának, sőt Thökölyi ostromló hada is kudarcot szenvedett. Vak Bottyán kurucgenerális hosszas ostrom után elfoglalja, s hogy később esetleg a labancok elfoglalva ne használhassák, a várat leromboltatja.³⁹⁾

A Hanság déli oldalának nagyrésze, Bósárkánytól Saródik a XI. sz. végén az Osl-nem kezében van, sőt a Hanság északi peremén is vannak birtokaik: Pomogyban és Ilmicen. Ezen nemzetségből származnak a következő családok: Osliai, Osliai vagy Ostfyak, Asszonyfalviak, Kanizsaiak, Csornaiak, Bresztolciak, Agyagosiak, Ebergőciek, Endrédiak, Losziak, Petők, Petőháziak, Szőrők, Tardiak, Viczaik. XII—XV. sz.-ban majdnem az egész Rábaköz kezükben van. XIV. sz.-ban Veszény-nem a róla elnevezett község ura. A Pók-nemből származó Pókaiak 1430-ban Agyoson és Endréden birtokosok. Rajtuk kívül nagy terjedelmű a köznemesi birtok is.⁴⁰⁾

A XIV. sz.-ban országszerte vezető szerepet töltenek be az Osl-nemből származó Kanizsaiak s ezért Zsigmond, hogy híveinek táborába számíthassa őket, Kapuvárt a hozzátartozó jobbágy-községekkel s a Hansággal nekik adományozza. I. Ulászló 1444-ben történt halála után kibontakozó főnemesi küzdelmek idején Garaiakkal szemben az Ujlakiak foglalják el, majd röviden a Rozgonyiak kezére kerül, kik 1446-ban visszaadják a Kanizsaiaknak. Ezidőben a várhoz 18 község s 12 puszta tartozott. 1536-ban benősiülés folytán Nádasdy Tamás nádor kapja meg. A család egyik későbbi tagjának, Nádasdy Ferenc országbírónak a Wesselényi-féle összeesküvésben — 1670 — való részvétele miatt I. Lipót birtokaikat, köztük Kapuvárt is elvette. Egyideig a kir. kamara kezeli, majd Lipót 1681-ben gróf Esterházy Pálnak⁴¹⁾ adományozza. Ezóta az Esterházy

³⁹⁾ Vámos Ferenc: Kapuvár múltja és jelene. 12. 1.

⁴⁰⁾ Csánki Dezső: id. m. III. k. 632. 1.

⁴¹⁾ 1682-ben kapja a hercegi címet, melyet II. József császár 1783-ban a család összes férfi s női tagjaira kiterjeszt.

hitbizomány tulajdonát képezi s jelenlegi ura: dr. herceg Esterházy Pál.

A Hanság délkeleti pereme — vagyis a győrmegyei területek — nagyrészt a győri várhoz tartozott s mint ilyen igen gyakran volt királyi adományozás tárgya. XIV. sz. elejétől Fehértó és környéke a győri káptalan tulajdona. XIII. sz.-ban a móríczhidai premontreiek Kapi határában birtokosok. Nevezetesebb családok Kapiak és Sövényháziak a róluk elnevezett községekben. XVII. sz.-ban a győri Pázmány-család sövényházi birtokát a jezsuitáknak adományozta, kik rendük 1773. évi eltörléséig használták.

A medence északi pereme a legrégibb időktől kezdve mint a mosoni vár tartozéka szerepelt, bár a telepések között nagy számmal akadt magyar, sőt német köznemesi család is. Sajnos, árpádkori okleveleink, melyekből a lakosság nemzeti-ségi viszonyaira következtetést vonhatnánk, nagyon gyéren állanak rendelkezésünkre. XIII. századtól kezdődőleg a terület urai: Győriek, Szentgyörgyiek, Héderváriak, Wolfartok, Basini grófok, részint a szentkereszti ciszterciták, XVI. sz.-ban az Amadéok. 1650-ben Ferdinánd az óvári várhoz tartozó birtokokat, mint kincstári tulajdont Draskovics József nádornak 200.000 forint értékben zálogba adja. 1763-ban Mária Terézia leányának, Mária Krisztina főhercegnőnek, kit Albert szász-tescheni herceg vett el, nászajándéku adományozta. 1822-ben a szász-tescheni család kihaltával az uradalom Károly főhercegre szállott s azóta a vár és a mosoni perem a főhercegi család tulajdona.

Mint nevezetes családot meg kell említenünk Pomogy község XIV. századi urait, a Nagymartoniakat, vagy Fraknóiakat.

A lébényi Szent Jakabról címzett apátságot a Hédervári-nemből származó Póth mosoni és Chépán bácsmegyei várispánok alapítják 1206-ban a pannonthalmi bencések részére. XVII. sz.-ig a bencések kezében van, majd a törökdúlás után Pázmány közbejárására a jezsuiták kapják meg, kik 1773. évi eltörlésük alkalmával vesztik el. A török s kuruc-labanc pusztítások alkalmával rombadőlt templomát a XIX. sz. közepén restaurálták s ma hazánk egyik legszebb árpádkori francia-román stílben épült temploma.

Birtokai rövid ideig az iskolai alaphoz tartoznak, majd 1817-ben I. Ferenc Zichy-család komáromi birtokáért cserébe adja. 1844-ben báró Sina György vásárolja meg, de család kiáltásával 1885-ben gróf Wenckheim Frigyes tulajdonába kerül.

A ma előforduló hanságmenti települések története visszanyúlik az Árpádkorba. Két elpusztult település állott egykor a Hanság nyugati peremén: Lobló (a hasonló nevű tó mentén 1291—1360-ig) az Osl-nemből eredő Viczaiak és Lozsiak birtoka. Urkony: (1241—1425-ig) Pomogy, Süttör és Eszterháza között feküdt és Szent Jakab tiszteletére épített temploma volt, miért Egyházasurkonynak is nevezik okleveleink.⁴²⁾

A lápvilág, mint néprajzi válaszfal.

A medence északi és déli oldalának néprajzi viszonyai a XII. sz.-tól kezdve ellentétes irányokat követnek. Amíg a déli peremen, az u. n. Rábaköz ethnikuma 100 %-ban magyarság lett,⁴³⁾ addig a mosoni sík kezdetben kétségkívül vezető szerepet játszó magyar eleme a „dühös németek”-nek az ávarkortól folyton megismétlődő betörései következtében lassanként elpusztul, vagy védettebb belterületekre húzódik vissza (Rábaköz), részint pedig beolvad. A német s a magyar néprajzi határu az Árpádkor elején a legkülsőbb, u. n. Enns-menti gyepűövet tekinthetjük. A germánság X. sz.-ban K. felé terjeszkedő, kolonizációs rajai a százados harcok közepette ezen néprajzi határt a gyepűőrző besenyő, székely határőreink elpusztulásával mindjobban keletfelé nyomják s ha a Fertő s Hanság ingóványai megállító falként benyomulásukat föl nem tartják, a mosoni német nyelvék ma kétségtelenül benyúlna a Rábaközbe. Tagadhatatlan, hogy a honfoglaló magyarság talált német telepéseket ezen északnyugati végeken, de számuk az uralkodó szláv elem mögött is messze elmaradt. Tehát nem ezen „öslakók”-tól származik a mai németség, hanem részint telepítés, főként pedig, akárcsak Erdély oláhsága, vagy a Délvidék szerb eleme, lassú, de állandó beszivárgás eredménye. Emellett szólnak gyéren maradt okleveleink, a néphagyomány,

⁴²⁾ Nagy Imre: Sopron vm. Okl. I. 517; Csánki Dezső: M. o. tört. földrajza a Hunyadiak korában: III. k. 634. l.

⁴³⁾ A két perem ellentétes ethnikuma a nép szokásaiban, viseletében is megnyilvánul. Legbeszédesebben a kapuváriak s csornaiak „rábaközi” népviseletében domborodik ki.

sőt helyneveink. I. Imre király 1203-ban keltezett oklevelében az egykor besenyők által lakott, pusztulófélben levő mosoni területeket benépesítés és megművelés céljából a szentkereszti cisztercitáknak adományozza. Ezen adományt erősíti meg II. András 1217-ben. A XIII—XIV. sz.-ból származó okleveleinkben szereplő egyének nevei igen erős százaléku német köznevesi elemet árulnak el. Ez a szapora, fejlettebb kulturájú, földművelő némettség annyira ráfeküdt a kisebbségi, magyar köznevesi elemre, hogy már a XV. sz.-ban meglévő telepeknek jobbra német lakosai vannak.⁴⁴) A német elem felülkerekedését elősegítették a földrajzi jelenségek, amennyiben a mosoni síkon elhelyezett magyarság a Rábaköz s Győrvidék magyar elemétől a mocsarak révén — kivéve a lébényi keskeny kaput — erősen el volt szigetelve, ezzel szemben a német elem folytonosan újabb rajokat kapott a széles Lajta- s Dunakapun vele érintkező ausztriai németségtől. Elterjedésükre kedvezően hatottak a történelmi események is: a német fejedelmek betörései s pusztításai, Ausztriához való ideiglenes tartozása, tatárjárás, törökdúlás, sőt kuruc-labanckor borzalmai.

Későbbi bevándorlásuk mellett szól a néphagyomány, mely szerint az északi peremközségek nagy része: Mosonszolnok, Mosonszentpéter, Mosonszentjános, Tarcsa, Mosonszentandrás részint Anjou Károly idejéből, részint a törökdúlás utáni időből származó telepítések. Állítólag Salzburg vidékéről jöttek, más verziók szerint Baden s Württemberg volt hazájuk, azonban nyelvészeti alapon semmit sem lehet róluk kimutatni, csak a bécsi dialektussal való egyezésüket. Ez utóbbi valószínűleg az állandó érintkezés következménye. A némettség későbbi betelepülése mellett szólnak nyelvészeti adataink, amennyiben nyelvészeink kimutatták, hogy a magyarhoz hasonló német településnevek, pld. Zanegg vagy Taden magyar helynevekből: Szolnok, Tétény erednek; sőt ezt erősíti meg a szolnokiak dülő neve: a Zolasch = szállás és a pusztaság is. A német nyelvsáv telepítés révén a Hanság keleti, sőt déli területeire is benyomult pld. a lébényi (50%) és a sövényházi XVIII. sz. elejéről származó németsziget (50%), amelyek az életerős magyarság közepette visszafejlődnek s elmagyarosodnak. Így magyarosodott el Endréd, amely, úgy látszik, törökdúlás

⁴⁴) Bátky Zsigmond: Telepek és eloszlásuk Dunántúlon. Föld és Ember, VI. évf. I. sz. 1926. 7. lap.

utáni horvát-német telepítés.⁴⁵⁾ A németiség hazafias érzületét mindig megmutatta s valahányszor a haza megmentéséről volt szó, mindig ott küzdött magyar testvérei táborában. Nemzetünkhöz való ragaszkodását mutatta azon tény, hogy iskolából kikerült gyermekeit „magyar szóra adta” a rábaközi falvakba, honnét a magyar fiúk mentek cserébe német szüleikhez „német szót” tanulni. A közel ezeréves testvéri kapcsolatot elleneink Trianonban szétszakították, amikor tüzes csóvaként dobták a két testvérnép közé a trianoni határt. 4 hanságmenti községet — Tarcsa, Tétény, Valla, Pomogy — kb. 15 ezer, nagyrészt (90%) német lakójával Burgenlandhoz csatoltak.

A települések formája és építkezések.

A medence peremén, amennyiben talajtanilag két különböző táj — a mosoni diluviális löszfedte sík és az alluviális Rábaköz — érintkező határa, ellentétes településformák alakultak ki. A mosoni diluviális kavicssík szélnek kitett, víztelen, kevésbé termékeny tulajdonságainál fogva a települések nagy része a Hanság felé leszakadó peremszálon húzódó országút mentén helyezkedik el, mint országmenti települések. Ezzel szemben a déli oldal települései a vízerek közt szigetszerűen kiemelkedő óalluviális hátaikat ülik meg s egymással csak nagyon gyér összeköttetések vannak. Amíg a mosoni sík kevésbé termékeny természeténél fogva ősidőktől kezdve nagyhatárú települések (5—18 ezer holdig) színhelye, addig a déli perem vizektől körülzárt szigettelepeinek határa legfeljebb 2—4 ezer holdra terjed. Utóbbiak kedvező összetételű talaja igen sokszor 3—4-szer annyi termést hoz, mint a mosoni németeké. Ezt bizonyítja az, hogy míg a mosoni síkon különösen a 15.699 kat. holdas Szolnokról mondható — a parasztbirtok átlagosan 25—100 hold között mozog, addig a Rábaközben 10—15 holdas gazda már jó módúnak vallja magát, a 100 holdas pedig földesúr. Természetesen vagyonszámba polgárok által lakott községek, úgy a mosoni, mint a rábaközi oldalon külső formájukban is elárulják lakóik jólétét. Az északi peremen főként Szolnok, Szentjános, emitt Süttör, Eszterháza bár kisebb-

⁴⁵⁾ Amint az egykori dülöneveik: Malovicza, Malederka, Potoknicza, Pogadicza, Kotnicza, Isterkonicza — mutatják, főként horvát telepesekből származott. (Pesty Frigyes: M. o. vármegyei: Kézirat a Nemzeti Múzeumban. 1867.)

bek, de külső csínosság és rendezettség tekintetében méltó versenytársai a német falvaknak. A mosoni oldal zártfalvas településeire jellemző a keskeny telek, mely az utcai frontján — kivéve a személyforgalom lebonyolítását szolgáló keskeny kaput — teljesen zárt. Ezzel szemben a medence déli peremén a telkek aránylag szélesek, utca felől tágas bejáró kapu van, a többi telekrészt rendszerint deszka, gyakrabban kőkerítés határolja és zárja el az udvaron lefolyó családi életet az idegenek kíváncsiskodása elől. A telek beosztását illetőleg csak annyi különbség van a két peremtelepülés között, hogy míg a magyar községek telkei végét szérük, vagy gazdasági pajták zárják le, addig a német falvak telkein a gazdasági élet a telek végéről hiányzó pajta helyén felállított gazdasági kapun bonyolítódik le. Ezért a német falvakban a hátsó u. n. mellékutcákra csak az egyik oldalon néznek házfrontok, a másikon a főutca telkeinek gazdasági bejárói vannak. Ez a magyarázata annak, hogy, míg a főutcák meglehetősen rendezettek, addig a mellékutcák piszkosak és elhagyatottak.

A miliőnyújtotta nádfedeles vályogház a mind sűrűbben emelkedő cserép vagy palafedeles téglaházak között rövidesen mint a lápvilág visszajáró szelleme, féltve őrzött kincse lesz a hanságmenti falvaknak.

(Folytatjuk.)

Kövér Fidél József.
